

JOŠ JEDNOM O HRONOLOŠKOM PRIMATU GLAGOLJICE

Olga NEDELJKOVIĆ, Beograd

Tezu o hronološkom primatu glagoljice u odnosu na ćirilicu prvi put je iznio G. Dobner krajem XVIII vijeka (1785), a dobila je svoju temeljitu argumentaciju sredinom XIX vijeka u radu J. Šafařika »Ueber den Ursprung und die Heimat des Glagolitismus« 1857. Većina od argumenata koje je veliki slavista dao za potvrdu ove hipoteze nije ni do danas izgubila svoju dokaznu snagu, a u toku daljeg stogodišnjeg studija bilo je izneseno mnogo drugih argumenata u prilog iste teze. Ovaj članak ima zadatak da još jednom kritički revidira iznesene argumente s posebnim obzirom na novije filološke studije.

1. GEOGRAFSKI ARGUMENTI

U spomenicima sa teritorije Velikomoravske države i Panonije, gdje su Konstantin i Metodije otpočeli svoju slavensku misiju, nalazimo glagoljsko pismo, a ne ćirilsko. Kijevski listići, spomenik češko-moravske redakcije staroslavenskog jezika, nastao već u vrijeme latinizacije slavenske službe u Moravskoj, koji se hronološki i po paleografskim i jezičkim crtama može staviti ispred svih ostalih staroslavenskih spomenika, pisan je klasičnom poluuglatom glagoljicom. Praški odlomci, dva lista češke redakcije, po sadržaju crkvena služba po istočnom obredu, neposredan dokaz o postojanju središta crkvenoslavenske pismenosti u Češkoj u prvoj polovici XI vijeka (kako se na osnovu grafijskih osobina datira drugi list, dok je prvi iz druge pol. XII v.), pisani su također starim tipom glagoljice.

Češko-moravska redakcija staroslavenskog jezika poslije protjerivanja učenika Ćirila i Metodija prenesena je na teritorij Makedonije, gdje se nastavila tradicija Ćirilovog pisma, što dokazuju najstariji sačuvani glagoljski spomenici sa ovog područja: Zograf. ev.,

Marij. ev., Sinaj. euh., Sinaj. ps., Kločev glagoljaš, Aseman. ev., Ohridsko ev., Maked. listići iz bugarskog manastira Rila, jaki su tragovi široke upotrebe glagoljice u Makedoniji sa središtem u Ohridu, gdje su, prema historijskim podacima, razvili djelatnost učenici Solunske braće Kliment i Naum. Iz Ohrida glagoljica je prenesena i na Atos i na Sinaj. Glagoljica je u ovim zapadnomakedonskim krajevima zahvatila dublje korijene i održala se sve do u XII stoljeće.

Postojanje rane glagoljske književnosti kod Hrvata Šafarik je intuitivno naslućivao, te je iznio i taj argumenat u potvrdu svoje pretpostavke. U Hrvatskom Primorju je potvrđena glagoljska pismena tradicija od XI stoljeća pa sve do danas. Najstariji spomenici hrvatske glagoljice — kameni natpisi, Bečki listići, Grškovičev apostol, stariji Krakovski odlomak i drugi — pronađeni su tek poslije smrti Šafarika, a njihov broj, koji se kasnije znatno povećao, svjedoči da se upotreba glagoljice odvajkada ukorijenila i široko rasprostranila u hrvatskim oblastima, dok su malobrojni stari ćirilski spomenici, kao Bračka isprava, perifernog značaja i nisu vezani za prvobitnu tradiciju slavenske pismenosti u ovim predjelima.

Novootkriveni epigrafski odlomci na Simeunovu hramu u Pre-slavu, od kojih su neki pisani glagoljicom, kao i pojedini knjiški fragmenti, pokazuju da je to pismo bilo u upotrebi i u istočnim krajevima Simeunove Bugarske, ali u vrlo kratkom vremenskom periodu dok nije bilo zamijenjeno službenim pismom, ćirilicom. Kao što je nagađao Iljinski, i kako to prihvaća E. Georgijev, ova je vjerojatno bila zvanično uvedena u Bugarskoj na saboru 893. godine. (Godišnik na Sofijskija universitet, Filolog.česki fakultet, I, 1955, str. 52).

U prvom razdoblju slavenske pismenosti prešla je glagoljica i k Istočnim Slavenima: možda neposredno sa Zapada, iz Češke s kojom je Rusija u X/XI vijeku stajala u živim kulturnim odnosima. Srez-njevski je na osnovu grješaka u tekstu citiranom u Ljetopisu ugovora kneza Svjatoslava s Grcima ustanovio da je njegov original bio pisan glagoljicom. (Slav.-rus.-paleografija, SPB 1885, str. 98). Dva glagoljska natpisa na zidovima novgorodskog Sofijskog hrama — »dobръ« i »grešny« — pokazuju da je upotreba glagoljice dopirala čak do Novgoroda, gdje se nesumnjivo upotrebljavala u XI.—XII vijeku. Glagoljska slova i riječi, kao i čitavi redovi u znatnom broju ćirilskih rukopisa dozvolili su Iljinskom da zaključi, da su očividno već u prvim vjekovima ruske pismenosti književnici imali i glagoljske tekstove Sv. Pisma, bogoslužbenih knjiga i crkvenih otaca. (G. Iljinski, Pogodinskie kirillovsko-glagoličeskie listki. Byzantinoslavica I, 1929,

str. 102). Glagoljica nije ni u kasnijim vjekovima potpuno izašla iz upotrebe: od XV do XVII v. upotrebljavala se kao tajnopis, a u izdanjima Kijevske Lavre s početka XVII vijeka Pamvo Berynda potpisuje se glagoljicom. Sve do polovice XIX stoljeća glagoljsko pismo bilo je poznato i u Moldaviji.

Prema tome, od svog postanka i stvaranja kao ortografskog sistema glagoljica se ubrzo proširila po svim slavenskim zemljama, izuzev možda Poljske, ali je ona već u XI stoljeću bila potisnuta ćirilicom odnosno latinicom (osim u Hrvatskoj).

2. HISTORIJSKA SVJEDOČANSTVA O ĆIRILOVU PISMU

Ime »glagoljica« ne sadrži u sebi indikacija na svog sastavljača: označava *azbuku* uopće. Dok je izraz AZBUKA koji se nalazi u najstarijim ćirilskim spomenicima, načinjen po analogiji s grčkim izrazom ALFAVITA (ALFABETA), kao što i latinski termin ABECEDA, GLAGOLJICA kao termin nije načinjena prema grčkom ili latinskom šablonu, već označava *grafički ekvivalent riječi — glagola*. Vrlo stara upotreba u latinskim hrvatskim dokumentima termina GLAGOLA, GLAGOLITA za oznaku sveštenika koji služe po glagoljskim crkvenim knjigama svjedoči da je to prastari, prvobitni termin. Možda bi baš ta originalnost termina, nezavisnost od grčke i latinske šablone, dala pravo nagađati da je taj termin postao zajedno s postankom te azbuke, tj. da ga je svojoj azbuci dao sam sv. Ćiril. (O terminu »glagolita« isp. Monumenta Zagr. III, 25 i IX, 121 iz g. 1401. odn. 1504.).

Što se tiče termina ćirilica, taj izraz ukazuje na Ćirila kao izumitelja slavenske azbuke. Međutim u primjeni na ćirilsko pismo taj se izraz sigurno upotrebljava tek u Kijevskej duhovnoj školi XVI vijeka. Poznat je zapis popa Upira Lihog koji je u Novgorodu 1047. god. prepisao knjige Proroka »IS KOURILOVICĚ«. Original Upirova rukopisa nije očuvan, ali je zapis zajedno s tekstom citiran u oba ruska prepisa iz XV. vijeka. Oba ova rukopisa sadrže pojedina slova i čitave riječi napisane glagoljicom. Iz toga zaključuju da je Upirov ćirilski rukopis bio prepisan sa glagoljskog predloška i da je prema tome Upir nazivao KIRILOVICOM glagoljsko pismo.

Ako je taj zaključak ispravan, u tom slučaju treba staviti s njim u vezu podatak zabilježen u ruskom Hronografu XV vijeka: »Конъ-стѣпанътинъ философъ, нарицаемыи Кирилъ, сотворил грамоту словенскимъ языкомъ, глаголемоују *liticu*« (Rkp. Rumjancevskog muze-

ja, sada u Lenjinovoj biblioteci u Moskvi, br. 453). Selišev ispravno pretpostavlja u posljednjoj riječi pogrešku prepisivača *gl(agol)emouju liticu* umjesto *gl(agol)emouju (glago)liticu*. (Staroslav. jazyk, I, 1951, str. 35—63).

U savremenim zapadnim izvorima nema direktnih podataka o obliku prvobitnog pisma koje je načinio Ćiril. Međutim karakteristično je da svi oni označuju Ćirilovo pismo kao *novo*, što vjerojatno ne bi činili da su imali u vidu ćirilicu koja je predstavljala svakom dobro poznato grčko uncijalno pismo s dodacima načinjenima u istom stilu i tipu.

Tako u Salzburškom memorandumu 871. god. piše da se u Pannoniji pojavio Metodije i »*noviter inventis sclavinis litteris*« protjerao latinsku riječ.

U pismu pape Ivana VIII od 3. juna 880. god. knezu Svjatopluku stoji: »*Litteras sclavonicas, a Constantino quondam Philosopho repertas, jure laudamus*«.

U slavenskoj Pohvali Ćirilu i Metodu kaže se: »ne na tužemъ osnovanii svoe dĕlo polagajušta, nъ *iznova* pismena vъobražšā«. Ako bi to bila ćirilica, ne bi se njoj moglo poricati »tudje osnovanije« — vizantijsko uncijalno pismo IX. stoljeća.

U Konstantinovu žitiju u XVI glavi priča se kako se protivu Konstantina u Veneciji podiglo svećenstvo zadojeno »trojezičnom jeresju« i predbacivalo mu da je njegovo djelo *novina*, imajući pri tome u vidu Ćirilove prevode i azbuku.

U podacima Metodijeva žitija o Konstantinovim sukobima s protivnicima pada u oči da se Konstantin nikada nije branio time, da njegovo pismo nije novo, da su to grčka slova, što bi mogao reći u slučaju da je to ćirilica. Ogijenko (Povstannja azbuki... u Žovkvi, 1937, str. 151) pretpostavlja, da napadi »trojezičnika« ne bi bili tako oštri da su oni u Konstantinovu pismu prepoznali grčko pismo.

Konačno, važan historijski podatak daje svjedočanstvo Crnorisca Hrabra (ovo govori ne o dvije slavenske azbuke, nego samo o jednoj koju je stvorio sv. Ćiril) da je Konstantinova azbuka imala 38 slova. Ovaj, dva puta citirani broj odgovara broju slova u glagoljskoj azbuci (ako se izdvoje jotovani jusovi, kojih u prvobitnoj glagoljici nije bilo), dok ih je u ćirilici znatno više. Hrabar sadrži i još jedan podatak, koji prema konstataciji Goševa nesumnjivo svjedoči da je za Hrabra Ćirilovo pismo bilo glagoljica. On kaže da je prvo *писма* one azbuke koju je sastavio Konstantin Filozof, *азъ*, bilo Slaveni-

ma »božiji dar« i time se razlikovalo od paganske grčke alfe. Ovaj »božiji dar« razumljiv je samo u primjeni na glagoljsko *a*, koje predstavlja krst, tj. simboličku invokaciju sa blagoslovom božijim. (Isp. I. Gošev, Starobŭlgarski glagoličeski i kirilski nadpisi, Sofija, 1961, str. 9, bilješka 1.)

3. PO OBLICIMA SLOVA GLAGOLJICA JE ORIGINALNA AZBUKA

Cirilica je predstavljala grčko uncijalno pismo dopunjeno sa specijalno slavenskim grafemama, strukturno i stilski prilagođenima antičkoj jednostavnosti grčkih slova. Nešto je od tih dodatih znakova bilo načinjeno malom grafičkom modifikacijom postojećih grčkih slova: **Ѣ** je modificirano **B** s malo otvorenom gornjom petljom; **Ѧ** je zaseban oblik grčkog uncijalnog **A**; **Ѧ** je modifikacija grčkog **X** pomoću ucrtanog srednjeg stabla; veliki jus **Ѧ** je modifikacija malog jusa; tanki jer **Ѣ** je okrenuto **P**; debeli jer **Ѣ** i **Ѣ** — modifikacije tankog jera. Jotovana su slova tačne kopije grčkih grupa **α** — **α**, **ε** — **ε**, **ο** — **ο**(*v*); po istom su principu jotovani jusovi. Slova preuzeta iz tuđih azbuka kao **Ч**, **И**, **Ш** grafijski su prilagođena uncijalnim slovima s pravim stablima **H**, **N**, **T**. Kod svih tih dodatih znakova očevidna je ista tendencija: što više načiniti ih sličnima grčkim uncijalnim slovima, organski uklopiti u grčku grafiju.

Potpuno je obrnuta tendencija kod glagoljice. Bilo da je izvodi-mo iz grčkog pisma, bilo da tražimo druge izvore, jasno je da je ona težila što većem udaljavanju od tipa grčke grafije. U tome je njena posebna originalnost, rezultat napora na stvaranju *nove azbuke*. Tvorac je mnogo razmišljao o tim oblicima, prilikom formiranja općeg tipa ugledao se na razne izvore, posebno i na prastare. Još je 1836. god. Jakob Grimm skrenuo pažnju da je većina glagoljskih slova okrenuta na lijevo, tj. da prave utisak kao da se pisalo zdesna na lijevo. (Th. Eckhardt je pokazala da je od simetrijskih slova, koja u glagoljici obuhvaćaju dvije trećine cjelokupne abecede, jedna četvrtina obrnuta na desno, a druga na lijevo. Isp. Radovi Starosl. inst. II, 1955, 65—66). Prvobitna pisma Grka i Rimljana, kao i njihov feničanski izvor, bila su u početku okrenuta na lijevo.

Od mnogih teorija koje su stvorene o porijeklu glagoljice, i pored sugestivnih zapažanja koja su učinjena u odnosu na zapadni utjecaj, najviše je bila proširena Teylorova hipoteza, koja izvodi glagoljsko pismo iz grčke minuskule sa dopunama znakova za obilježavanje slavenskih fonema, koji su bili načinjeni po ugledu na

pojedina starojevrejska, samaritanska i koptska slova. Baš te pozajmice iz jevrejske i samaritanske azbuke uzimaju kao dokaz da je glagoljicu izumio sv. Ćiril, koji je prema svjedočanstvu njegova žitića dobro poznao jevrejski jezik i naučio samaritanski, a koptski je mogao da upozna za vrijeme svog prebivanja u manastiru na maloazijskom Olimpu. (Isp. *Seliščev*, Staroslav. jazyk, I, 1955, str. 35—63).

Prije 15 godina u ruskoj slavistici izbilo je jako nastojanje da se glagoljica protumači kao autohtono slavensko pismo, koje se u dugom procesu evolucije postepeno formiralo iz prvobitnih *crt*a i *reza*, i to vjerojatno na sjevernoj obali Crnog mora gdje su pronađeni stari epigrafski spomenici sa znacima sličnim glagoljici. (P. Černyh, A. Ljvov, N. Konstantinov). Ovi su pokušaji dali povoda L. Čerepinu da zaključi da »sovjetski historičari i lingvisti polaze od toga, da su i ćirilica i glagoljica postale ne kao rezultat jednostavne prerade tuđih alfavita, već da su predstavljale produkt stvaralaštva Slavena, koji su svraćali pažnju i na grafiju drugih naroda. Sovjetski historičari smatraju zatim, da se pismenost kod Slavena rodila još prije misije Konstantina i Metodija, kao rezultat potreba izazvanih unutarnjim društvenim razvojem« (L. P. Čerepin, *Russkaja paleografija*, Moskva 1956, str. 107—108). Nasuprot takvoj pretjeranoj tendenciji prema sociologisanju na području kulturnih nadogradnja, koje imaju svoje posebne zakonomjernosti, Th. Eckhardt je nedavno opravdano istakla neuvjerljivost potcjenjivanja ličnog stvaralaštva kod pitanja formiranja izvjesnih sistema azbuke i pravopisa. S druge strane E. Granstrem je sasvim jasno pokazala neosnovanost hipoteze o ruskom porijeklu glagoljice na bazi sličnosti »crnomorskih znakova« s nekim glagoljskim slovima. Ako je to bilo zaista prastaro rusko pismo — zašto je ono u Rusiji tako brzo ustuknulo ispred ćirilice? Kako bi se u tom slučaju protumačili očevidni starobugarizmi i moravizmi koji se nalaze u svim glagoljskim rukopisima?

E. Granstrem vraća glagoljicu grčkom izvoru, ali je ne izvodi iz grčke minuskule, sa kojom ona ima vrlo malo sličnosti, već iz naročitog sistema tahigrafijskih i kriptografskih znakova, koji su se u IX vijeku upotrebljavali u stručnoj literaturi: filološkoj (komentari Homerovih poema), astrološkoj, alkemijskoj, medicinskoj i dr., napose kao znakovi za magijsku grčku kriptografiju. Ovu hipotezu (koju su ranije naslutili A. Višnjakova 1937. godine i M. Šangin 1940. godine) Granstremova je vrlo uvjerljivo dokumentovala grafičkim paralelama između glagoljskih slova i vrlo sličnih, a često i potpuno

identičnih znakova iz tog sistema grčkog tahigrafijskog i kriptografskog pisma. Samo za 11 slova glagoljske azbuke Granstrem nije našla tačnih analogija, ali je pokazala da su i ti znaci (jusovi i poluglasnici) pravljani po istom sistemu dodavanja detalja osnovnom znaku. Iz istog izvora postali su i »crnomorski znaci«, ali su oni doneseni na sjevernu obalu Crnog Mora u helenističku epohu, dok je glagoljicu stvorio u IX vijeku sv. Ćiril. On je morao da poznaje te specijalne sisteme grčke pismenosti, jer je u carigradskoj dvorskoj školi naučio Homera, kod Lava i Fotija dijalektiku i sve filozofske nauke, pored toga ritoriku, aritmetiku, astronomiju i muzikiju, te »sve ostale je-linske mudrosti«, a sigurno je poznavao i magijsku kriptografiju, kad je mogao pročitati na Solomonovoj čaši tajnopis, napisan židovskim i samarenskim pismom. Ovu je azbuku stvorio Ćiril baš zato da se razlikuje od grčkog pisma, imajući u vidu opoziciju latinskog svećenstva u Moravskoj. (*E. Granstrem*, K voprosu o proishoždenii glagoljicy. Trudy ODRL IX, 1953, 427—442; O proishoždenii glagoljicy. Trudy ODRL XI, 1955, 300—313).

Ova vještački stvorena azbuka, glagoljica (koja inače po svojoj strukturi stoji bliže grčko-latinskim uzorima nego ćirilica) nije mogla da konkuriše sa ćirilicom, koja se formirala na bazi bizantijskog uncijalnog pisma i prodirala je kod Slavena ne samo u knjigama, nego i u natpisima na monetama, crkvenim sudovima, ikonama i freskama itd. U doba kad je stvorena glagoljica, ćirilica kao pozajmljeno grčko pismo već je bila u upotrebi kod Slavena, samo u primitivnijem obliku »bez ustrojenija«. Zato je skoro iza postanka glagoljice moralo doći i do »ustrojenija« grčke uncijale kao pisma najpogodnijeg za crkvenu književnost s obzirom na jedinstvenost svojih oblika, njihovu prikladnost za kaligrafiju kao i na historijsku tradicionalnost. Nasuprot tome glagoljica je stvorena vještački, u jednom određenom historijskom momentu i u konkretnim prilikama, *ad hoc*, te bi po tome morala da bude izum sv. Ćirila.

4. BROJNI SISTEM ĆIRILICE I GLAGOLJICE

Ista suprotnost preuzimanja bizantijskog sistema i originalnog stvaralaštva između ćirilice i glagoljice postoji kod brojnog sistema.

Kao što je poznato, ćirilica je u potpunosti preuzela grčki brojni sistem, koji nije odgovarao sistemu slavenske azbuke. Pojedini znakovi azbuke koji su odgovarali specifički slavenskim fonemama (B, Ž, Č, Š, ŠT, jat, jerovi, jusovi) ostali su bez brojne vrijednosti. S

druge strane ćirilica je zadržala iz grčke azbuke grafeme koje slavenskom jeziku nisu bile potrebne, a imale su u grčkoj azbuci brojnu vrijednost: Θ — 9, ἄ — 60, Ϛ — 400, ψ — 700, te posebne znakove koji ni kod Grka nisu imali glasovnu vrijednost, a bili su po tradiciji naslijeđeni iz prastarog grčkog, tzv. jonskog sistema: VAU (ili STIGMA) — Ϛ za broj 6, KOPA — Ϙ za broj 90 i SAMPI — ϙ za broj 900. Hiljade, kao i kod Grka, obilježavale su se istim brojkama kao i jedinice samo sa osobitim znakom sprijeda. Kasnije je KOPA bila zamijenjena sličnim slovom Ϙ (č), a SAMPI malim jusom, a onda kod Južnih Slavena slovom II (c).

Naprotiv brojni sistem glagoljice ne zavisi od grčkog brojnog sistema, već je očividno sastavljen istodobno kad i pismo. Tu sva slova po redu imaju brojno značenje: A — 1, B — 2, V — 3 itd., dok u ćirilici A — 1, V — 2, G — 3 itd. Tako ide od A — 1 do C — 900, nakon čega slovo Ć ima značenje 1000. Smatra se da su se »slijedeće hiljade nesumnjivo također obilježavale zasebnim slovima« (Šćepkin), samo što se tako veliki brojevi u sačuvanim starim glagoljskim tekstovima nisu očuvali. U kasnijoj hrvatskoj glagoljici prema mlađem azbučnom redu zavladao je kasnije sintetički sistem obilježavanja tisućica, ali Hamm pretpostavlja da je to došlo kasnije na mjesto prvobitnog analitičkog obilježavanja.

Zapaženo je da je ćirilski sistem pretrpio jak utjecaj glagoljske numeracije. Ima primjera upotrebe ćirilskih slova u glagoljskoj brojnoj vrijednosti, koji su mogli nastati prilikom prepisivanja sa glagoljskog predloška (kao N mjesto O u vrijednosti 70, a L mjesto M u vrijednosti 40 u Makedonskom apostolu), ali se javljaju i slučajevi obrnute upotrebe glagoljskih slova u ćirilskoj vrijednosti uslijed prepisivanja glagoljicom sa ćirilskog predloška. Međutim od posebnog je značaja vrlo stara upotreba C mjesto SAMPI, odnosno MALOG JUSA u vrijednosti 900 (npr. u Grigorovičevu parimejniku), a u bosanskim tekstovima Ć u vrijednosti hiljade.

U najnovije vrijeme za problem odnosa brojnog sistema u ćirilici i glagoljici u vezi s pitanjem hronološkog prioriteta tih azbuka bili su izneseni neki novi momenti u studijama E. Georgieva, R. Simonova i L. Žukovske. Ovi pisci odvajaju problem uvođenja kod Slavena grčkog brojnog sistema od pojave ćirilske azbuke, što je potpuno opravdano s obzirom na činjenicu da su Slaveni prilikom svojih poslovnih, posebno novčanih odnosa s Grcima morali upoznati i koristiti grčki sistem obilježavanja brojeva mnogo ranije nego što

su dobili svoju azbuku. To zaista potvrđuju i poznati protobugarski (turski) natpisi pisani grčkim slovima, analogno onoj upotrebi grčkog pisma »bez ustrojenija«, o kojoj govori Hrabar.

R. Simonov, historičar matematike u Moskvi, analizira ćirilski brojni sistem kao rezultat historijske evolucije jonske numeracije. Pored onog što je rečeno o jonskim znakovima VAU, KOPI i SAMPI za brojeve 6, 90 i 900 Simonov posebno skreće pažnju na znak VAU koji se javlja u dvije varijante: jedna z a druga kao lat. *s*. Kao što je pokazao već Vostokov, ovaj je znak tek od XII vijeka ušao u ćirilsku azbuku u smislu grafeme za DZ, dok je ranije ovu ulogu igralo slovo z sa prečicom u sredini ili sa čekićem zdesna. Kao osnovnu karakteristiku jonskog sistema Simonov ističe upotrebu brojnih slova po redu jedinice, desetice, stotice itd. počinjući zdesna na lijevo. Ovo je od posebne važnosti za brojeve druge desetice (od 11 do 19 — IA, IB, IF ... IΘ): u takvom redosljedju nalazimo ih u najstarijim ćirilskim zapisima — Doksovu natpisu s početka X vijeka, u Svjatoslavovu izborniku 1073. god., na Tmutorokanskom kamenu 1068. god., u grafitima Sofije Kijevske, Pandektima Antioha, Jefremovskoj krmčiji XII v., Kristinopoljskom apostolu iz XII v., Dobromirovu jevandjelju XII v. i dr. (ova je pojava zapažena već od Vostokova, I. Sreznjevskog, N. Lihačeva i dr.). Međutim u glagoljici brojevi druge desetice već od najstarijeg vremena pišu se obrnutim redosljedom, prema živom slavenskom izgovoru tih brojeva: 11 — jedan-na-deset — AĬ, 12 — dva-na-deset — BĬ, 13 — tri-na-deset — VĬ itd. Ovaj je sistem vrlo rano počeo da utiče na ćirilске spomenike, pa tako pod utjecajem glagoljskih predložaka nalazimo u pojedinim spomenicima miješanje oba sistema (pojedini primjeri inverzije u Svjatoslavovu izborniku 1073. god., drugoj varijanti Doksova natpisa u izdanju Vaillanta i Arhangeljskom jevandjelju 1092. god.) a u Savinoj knjizi i u Suprasaljskom zborniku već je ustaljen glagoljski sistem sa inverzijom. Nezavisnost jonskog brojnog sistema od ćirilice i njegova vrlo stara pojava kod Istočnih Slavena navodi Simonova na zaključak da se na tom području tradicija jonskog sistema raširila prije nego je onamo dospjela ćirilica iz Bugarske. U razvoju sistema numeracije u slavenskim spomenicima Simonov stavlja glavnu prekretnicu na prijelazu iz XI u XII stoljeće: tada se fiksirao redosljed drugog desetka sa inverzijom i tada su jonski brojni simboli KOPE i SAMPI bili zamijenjeni slavenskim slovima, a na izvjesnom terenu južnoslavenskog područja ušlo je u upotrebu i glagoljsko obilježavanje hiljada slovom Č. (R. A. Simonov, O neko-

toryh osobenostjeh numeraciji, upotrebljavšejsja v kirillice, u zborniku »Istočnikovedenie i istorija ruskogo jazyka, Moskva 1964, str. 14—36.)

Značajnija su na tom području zapažanja sovjetskog paleografa L. Žukovske. I ona konstatuje da podudaranje brojnog redosljeda sa redosljedom slova u glagoljici svjedoči o tome da su glagoljska azbuka i njezin sistem brojnih vrijednosti nastali istodobno; međutim u ćirilici brojni sistem preuzet od Grka ne odgovara slavenskom azbučnom nizu, te je prema tome uveden u slavensku praksu nezavisno od postanka ćirilice. Hronološki odnos između te tri činjenice — postanka ćirilice, glagoljice sa njenim brojnim sistemom i ćirilskog brojnog sistema — pisac vrlo duhovito i sugestivno rješava matematskom metodom redukcije po vjerojatnoći.

Podudaranje ćirilskog brojnog sistema sa grčkim i odsustvo brojne vrijednosti kod slova koja označavaju specifično slavenske glasove svjedoči da su Slaveni preuzeli od Grka taj sistem prije nego što je bila stvorena ćirilica kao sistematizovano pismo.

Treba odbaciti i pretpostavku o hronološkom prioritetu glagoljskog brojnog sistema: ako bi taj strogo dosljedno sistematizovani sistem bio u prvobitnoj upotrebi — ne bi se pojavila potreba nakon toga stvarati neuređen i nesistematizovan ćirilski brojni sistem, ropski zavisan od grčkog sistema brojeva.

Pošto je u stalnim poslovnim vezama sa Grcima, naročito u teritorijalno susjednim predjelima, neki brojni sistem bio neophodan, treba zaključiti da je grčki brojni sistem morao ući u upotrebu vrlo rano i da je brojni sistem ćirilice morao da bude stariji od oba slavenska pisma.

Činjenica da su brojne vrijednosti slova u glagoljici različite od grčkih i da strogo odgovaraju originalnom i samostalnom redosljedu slova u azbuci slaže se sa pretpostavkom da je to pismo originalna tvorevina jednog čovjeka, sv. Ćirila. Da je prije toga postojalo uređeno ćirilsko pismo sa potpunim sistemom slova za specifične slavenske glasove — ne bi bila potrebna nova glagoljska azbuka.

Ćirilica nije bila sastavljena kao potpuno *novo* pismo: ona predstavlja rezultat duge upotrebe i primjene bizantijskog uncijalnog pisma, onog neuređenog stadijuma — »bizantijsko-slavenskog pisma bez ustrojenija« — i njegovog postepenog prilagođavanja potrebama slavenske fonetike, kao i usavršavanje po obrascu glagoljice. Ali paralelno s time nije reformisan i sistem brojnih vrijednosti, već je uz

ćirilsku azbuku sačuvan stari doglagoljski tradicionalni sistem brojne vrijednosti većine slova. (L. P. Žukovskaja, K istorii bukvennoj cifiri i alfavitov u Slavjan, u zborniku »Istočnikovedenie i istorija ruskogo jazyka, M., 1964, str. 37-43.)

5. GLAGOLJSKO-ĆIRILSKA SIMBIOZA U RUKOPISIMA

Kao argumenat za hronološki prioritet glagoljice uzima se u obzir i činjenica da postoji znatan broj starih ćirilskih rukopisa koji su nesumnjivo prepisani s glagoljskih predložaka, a isto tako i postojanje ćirilskih palimpsesta, pisanih po opranom glagoljskom tekstu.

Takvi palimpsesti s tekstovima makedonske recenzije svjedoče da je glagoljsko pismo u najstarijem razdoblju bilo vrlo rasprostranjeno na terenu Makedonije. Naprotiv, iz najstarijeg perioda nisu pronađeni glagoljski palimpsesti, pisani po opranom ćirilskom tekstu.

Većina najstarijih ćirilskih rukopisa sadrži jasne tragove glagoljskih predložaka. Ščepkin jasno pokazuje da je original Savine knjige bio glagoljski. Nije teško utvrditi da su i predlošci neposredni ili protografi Suprasaljskog zbornika, Hilendarskih listića, Makedonskog ćirilskog listića i Giljferdingovog listića bili pisani glagoljicom. Sa druge strane za spomenike X-XI vijeka pisane glagoljicom ne može se naći ni jedan primjerak koji bi upućivao na prvobitni ćirilski original. (I. Ogienko, Povstannja azbuki, 154). Postoji dosta velik broj ćirilskih rukopisa iz slijedećeg razdoblja sa glagoljskim zapisima sa strane, umetnutim glagoljskim slovima, riječima i čitavim redovima teksta — Pogodinski ćirilsko-glagoljski listići, Ohridski apostol, Bolonjski psaltir, Kondakari XII-XIII stoljeća i dr. Iljinski je našao oko 15 takvih spomenika među istočnoslavenskim ćirilskim rukopisima, koji su mu dali osnov da zaključi da upotrebu glagoljskih slova u ovim rukopisima, i to ponekad brojno, po nekoliko desetaka, možemo objasniti jedino time da su svi oni bili prepisani sa glagoljskih predložaka, makar i ne uvijek sa neposrednih. (G. Iljinskij, Pogodinskie kirillovsko-glagoličeskie listki. Byzantinslavica I, 1929, str. 102). U najstarijim glagoljskim spomenicima iz XI vijeka (Zografsko jevanđelje, Asemanovo jevanđelje, Sinajski psaltir i dr.) ćirilski slova i riječi javljaju se samo kao kasniji, naknadno ubačeni zapisi izvan teksta.

Iako su iznesene ozbiljne primjedbe u odnosu na relativnost zaključaka, zasnovanih na argumentu o glagoljskoj podlozi ćirilskih palimpsesta i glagoljskih predložaka najstarijih ćirilskih rukopisa (*J. Hamm, Staroslav. gram., 26—27*), ipak i taj argumenat ne može da se ne uzme u obzir.

6. ARHAIČKE CRTE JEZIKA U GLAGOLJSKIM SPOMENICIMA

Ističe se da su glagoljski spomenici konzervativniji od ćirilskih u paleografskom i u jezičnom pogledu, pošto su se mnogo strožije i dosljednije pridržavali osvećene tradicije, naslijeđene od svoga tvorca. Bliži su ćirilometodskom jeziku i prvobitnoj slavenskoj ortografiji. Naprotiv, u vezi sa evolucijom ćirilskog pisma, ćirilski su se tekstovi često mijenjali, ispravljali, dopunjavali i prerađivali.

Jezik glagoljskih spomenika s kraja X v. i iz XI v. arhaičniji je od jezika ćirilskih spomenika istog doba. I pored toga što su najstariji južnoslavenski glagoljski spomenici po svojim jezičnim i paleografskim crtama mlađi od Kijevskih listića, oni sadrže vidne tragove »domoravskog« jezika (na koji su Ćiril i Metodije prevodili knjige prije dolaska u Moravsku): u fonetici — *đerv, št, dzelo*, slova za posebne glasove jednog južnoslavenskog makedonskog dijalekta IX v.; u morfologiji — nekontrahovani oblici određenih pridjeva -aego, -aago, -uemu, -uumu u glagoljskim spomenicima nasuprot kontrahovanim oblicima Savine knjige, u imperf. u 2. i 3. l. duala i 2. l. plurala oblici na -šeta, -šete uobičajeni su u glagoljskim spomenicima prema -sta, -ste ćirilskih spomenika. Zatim, mlađi sigmat-ski aorist uopće nije posvjedočen u glagoljskim spomenicima koji najbolje čuvaju morfološke arhaizme, kao što su Marijinsko jevanđelje, Kločev zbornik, Sinajski psaltir. (Kuljbakin smatra da ćirilometodski jezik još nije znao za mlađi sigmat-ski aorist: *Mlunvica, str. 163, č. 260; Le vieux slave, 1929, str. 328.*)

Kao slijedeći arhaički sloj u Marijinskom jevanđelju, Sinajskom psaltiru i Kločevu zborniku dolaze neki leksički moravizmi i latinizmi, koji isto tako upućuju na neposrednu ćirilometodsku moravsku tradiciju. Ovo je upravo dokaz sa kojim je Šafarik otpočeo izlaganje svoje teze, a kome su posvetili pažnju Jagić (*Entstehungsgeschichte*², str. 266 sl.), Durnovo (*Mysli i predpoloženija, 49 i 52*), Vajs (*Rukovet, 16*) i drugi. Jagić je, osim registra za glasovnu i leksičku stranu (građenje riječi), registrovao i sintaksičke osobenosti ćirilometodskog

jezika: »raznočtenija« tj. razlike, tekstološke varijante pojedinih izraza i riječi u najstarijim glagoljskim tekstovima Jevandjelja i Psaltira. Ta analiza sintakse, kao i leksičke varijante crkvenoslavenskih spomenika u odnosu na odgovarajuće sinonime najstarijih glagoljskih tekstova pokazuju da glagoljsko pismo pripada starijoj jezičnoj eposi, tj. da je glagoljica izvorno pismo Konstantina.

U glagoljskim tekstovima mnogo je veći broj neprevedenih grčkih riječi, što bi upućivalo da oni čuvaju izvorni tekst prijevoda Grka Konstantina. (*Ogienko*, cit. d. 157; *Jagić*, *Entsteh.*, 299—322).

U glagoljskim tekstovima nalazi se dosta netačnosti u smislu neuspjelo prevedenih izraza, kao i griješaka, dok su ta mjesta u ćirilskim spomenicima već znatno ispravljena.

Stil glagoljskih tekstova je često nejasan i teško razumljiv, ponekad i potpuno nerazumljiv bez grčkog originala (npr. niz stranica u Kločevu zborniku). To obično ukazuje na starinu takvih tekstova, na prve početke slavenske pismenosti, kada još nije bilo vještine u prevođenju (*Ogienko*, cit. m.).

Jezički i pravopisni argumenti u novijoj slavističkoj literaturi doživjeli su temeljitu i produbljenu analizu. Treba da ih još jednom pregledamo.

7. STRUKTURA GLAGOLJICE SA ORTOGRAFSKO-LINGVISTIČKOG STANOVIŠTA

Rekonstrukciju sistema prvobitne glagoljske azbuke savršeno precizno, snagom velikog dijalektologa izvršio je N. Durnovo u studiji: »Mysli i predpoloženija o proishoženii staroslavjanskoga jazyka i slavjanskih alfavitov« 1929. Otpočinjući time novu epohu u proučavanju staroslavenskog jezika, Durnovo je intuitivno pretpostavio i uvjerljivo rekonstruisao sastav i izgled prvobitne Konstantinove glagoljice. Svojedobno je njegova rasprava naišla na vrlo oštru kritiku (Kuljbakin, *JF VIII*, 205—210), od koje nije pošteđena ni u najnovije doba (Istrin, 1100 let slavjanskoj azbuki, Moskva, 1963, 70 i 137), pa ni do danas u nauci nije naišla na veći broj pristalica. Ipak ideje Durnovo-a, osnovu njegove teorije prihvatio je 1938. god. u svojoj rekonstrukciji »solunske-slavenske koine« Trubeckoj u Gramatici staroslavenskog jezika (*Altkirchenslavische Grammatik*, Wien, 1954), a u posljednje vrijeme Durnovo-u i Trubeckom pridružio se i Horalek (Úvod do studia slovanských jazyků, Praha, 1955, a posebno u »Ma-

kedonski jazyk« VIII, 1957, knj. I). Pisci najnovijih staroslavenskih gramatika, djelomično prihvatajući ili bar pominjući kao eventualne pretpostavke pojedine postavke Durnovo-a, obično ih pripisuju Trubeckom baš zato što je on to izložio u toliko teoretski povezanom sintetičkom fonološko-morfološkom sistemu da njegovo gledanje na staroslavenske jezičke probleme više nijedna gramatika staroslavenskog jezika ne može zaobići.

Prelazeći na ortografsko-lingvističke argumente u korist primata glagoljice, htjela bih da osnovne postavke Durnovo-a i Trubeckog, iznesene uglavnom na osnovi apriornog teoretskog zaključivanja, poduprem novim dokaznim materijalom koji se, po mome mišljenju, može naći u izvorima. Osnovno je u tome — što strožije razgraničavanje starijeg fonološkog sistema solunskog govora IX v., pracrkvonoslavenskog jezika kao osnovice slavenskog književnog jezika, od mlađe faze u razvitku staroslavenskog glasovnog sistema koji zatičemo u sačuvanim glagoljskim i ćirilskim spomenicima s kraja X v. i iz XI v.

a. *Pitanje korelacije tvrdih i mekih suglasničkih fonema*

Azbučni niz glagoljice svojim oblicima i sastavom slova, koja besprijekorno, gotovo savršeno, odražavaju unutrašnju organizaciju glasovnog sistema onog dijalekta za koji je stvarano glagoljsko pismo, upućuje na to da je ono bilo sastavljeno za jednu raniju fazu u razvitku jezika nego što je period iz kojega potječu sačuvani glagoljski i ćirilski staroslavenski spomenici. Analiza sastava glagoljske azbuke, zasnovane na strogo fonološkom principu, pokazala je da je u osnovu glagoljskog pisma legao jedan zapadnomakedonski govor, koji se po svojim glasovnim osobinama razlikuje od onog bugarskog dijalekta na bazi kojega je stvorena ćirilica. Ova činjenica, koja je po karakteristici Mareša »přesny souhlas jedné vývojové etapy s repertoárem hlaholských grafémů«,¹ potpuno je uvjerljiva potvrda o hronološkom primatu glagoljice.

Praoblici prvobitne glagoljice upućuju na to da su vokalske grafeme u svojoj prafunkciji odgovarale različnim tvrdim i mekim suglasničkim fonemama, inače ne bi bio stvoren sistem grafema za pozicione suglasničke varijante, kakav zatičemo u glagoljskom pismu. Iako u odnosu na pitanje paralelizma tvrdih i mekih suglasničkih fonema kod sadašnjih lingvističkih autoriteta ne postoji jedinstveno

¹ F. V. Mareš, Vznik slovanského fonologického systému a jeho vývoj. Slavia XXV, 4, str. 489.

gledište,² mislim da je u strukturi ćirilometodskog jezika prisustvo mekih suglasničkih fonema potvrđeno u prvom redu sa 7 vokalskih grafema (ě, e, ę, ъ, 'u, 'o, i), koje se javljaju samo u poziciji poslije mekih suglasnika. Na taj način vokalski sistem glagoljske azbuke, ostvarujući zakon harmonije silabe, neposredno ukazuje na sastav vokalskih fonema, a posredno odražava sustav suglasničkog sistema određenog zapadnomakedonskog dijalekta IX vijeka u jednom prijelaznom stadiju razvitka slavenskih jezika. Procesi koji su zahvatili i izmijenili strukturu praslavenskog suglasničkog sistema i doveli do stvaranja odnosa: meke-tvrde korelacije suglasnika, pripremali su bazu za dalje pregrupisanje vokala, tako da je asimetričnost praslavenskog vokalskog sistema u tom periodu (IX v.) uglavnom bila uklonjena:

- 1) ě (Ѧ) : a (Ѧ)
- 2) e (Ѣ) : o (ѣ)
- 3) ъ (Ѧ) : ѡ (ѡ)
- 4) i (Ѣ) : y (Ѣ)
- 5) 'u (Ѣ) : u (Ѣ)
- 6) 'o (Ѣ) : o (Ѣ)
- 7) ę (Ѣ)³ : —

² Iako većina naučnika pretpostavlja da poziciono meki suglasnici nisu bili posebne foneme, već samo pozicione varijante, pozivajući se pri tome na slabiji stepen te mekoće »polumekih« suglasnika na srpsko-hrvatsko-slovenačkoj teritoriji, gdje se nisu, prema mišljenju nekih slavista-lingvisti, meke suglasničke varijante poslije redukcije poziciono »slabih« poluglasnika osamostalile (H o r á l e k, Úvod do studia slovanských jazyků, Praha, 1962, str. 108), odnosno da u ovim jezicima nije bilo neutralizacije tvrdih i mekih suglasnika ispred samoglasnika, tj. prema mišljenju B e r n š t e j n a, »starosrpskohrvatski jezik nije preživio proces umekšavanja polumekih suglasnika« (Očerk sravnitel'noj grammatiki, M. 1961, str. 240), — nama izgleda vjerojatnija pretpostavka da su to ipak bile suglasničke meke foneme u posljednjoj fazi praslavenskog jezika, da su, ako ne uoči historijske epohe, ono sigurno u staroslavensko doba od nekadašnjih pozicionih varijanata postale meke foneme. Hronološki nam se čini prihvatljivija konstatacija N. v. W i j k a: »U procesu razvitka opšteslavenskih jezika poznog perioda takvi spojevi (sug. + i) postali su umekšane foneme. Nije isključena mogućnost da su ti suglasnici već postojali kada se tek vršio palatalni prijelaz vokala. (K istorii fonologičeskoj sistemy v obščeslavjanskom jazyke pozdnego perioda, Slavia XIX, 3—4, str. 300, fusnota). Naprotiv H o r á l e k se opredjeljuje za krajnju gornju granicu ove pojave, vrijeme denazalizacije nazalnih vokala i redukcije »slabih« poluglasnika (str. 108). Mareš određuje razvika palatalnih alveolara kao korelacije velarima u doba kada su se III i II palatalizacija velara već bile asimilovale preko stadije kada se u kombinacijama novi palatal + J defonologiziralo J i otpalo u postkonsonantskoj i postsonantskoj poziciji, te su tako dobiveni: t', d', s', z', n', l', r' — silabične korelacije mekoće. (Cit. d., str. 472—475). To je uslovalo odgovarajuću asimilaciju vokala, prouzrokovanu zakonom harmonije silabe. Isp. L. E. Kalnynj, Razvitie korelacij tverdyh i mjagkih soglasnyh fonem v slavjanskih jazykah. ANSSSR, Moskva 1961, str. 7.

³ Postojanje jednog nazalnog samoglasnika prednjeg reda pokazuje da su procesi palatalizacije mlađe pojave nego obrazovanje nosnih vokala: *znajōšta i sl., isp. N. v. W i j k, Cit. d., str. 301.

Disimilativnom depalatazacijom postignuta je neutralizacija *ě* i *a* u poziciji poslije mekih suglasnika, kao korelacija mekog *ě* tvrdom *a*, dok je asimilativnom palatalizacijom izvršena neutralizacija *y* i *i*, *ь* i *ѣ*, *e* i *o*.⁴

b. *Grafija i glasovna vrijednost ě, e i ě u vezi sa pitanjem J*

U vrijeme kada *J* nije imalo fonološku vrijednost, ni glagoljsko *ě*, *e* i *ě* (o kojem će se posebno raspravljati) na početku riječi ili sloga nisu mogli predstavljati spregove *j+a*, *j+e*, *j+ě*, to su bili *a*, *e* i *ě* bez jotacije. Odsustvo etimološkog razlikovanja *ě*, *e* i *ě* na početku riječi ili sloga i *ě*, *e* i *ě* poslije suglasnika u najstarijim glagoljskim tekstovima upućivala bi na to da su to bili jednaki refleksi u jednakim fonetskim položajima; to bi imalo svoju potvrdu u glagoljskim grafijama Δ , \mathfrak{D} , \mathfrak{E} koje se javljaju u obje navedene pozicije. U intervokalskom položaju i na početku riječi koje su počinjale samoglasnikom prednjeg reda,⁵ *J* se javljalo kao nefonološki pozicioni vokal; pred fonološkim tembrom slijedećeg vokala ono je bilo slabo i nestalno, tj. takvo *J* moglo je da se izgubi, kao što je moglo i da se pojavljuje na mjestima koja mu etimološki ne pripadaju kao hijatski i protetski elemenat.⁶ Imajući u vidu ovakvu nefonološku funkciju glasa *J* u onim pozicijama u kojima se on javljao, razumljivo je odsustvo specijalnog slovnog znaka za *J* u prvobitnom slavenskom pismu. Tvorci slavenske azbuke nisu osjećali potrebu da taj glas posebno obilježe. Izgovor glasa *J* u vezi sa okolnim samoglasnicima i suglasnicima nije predstavljao specijalni problem Konstantinu, jer ga nije osjećao kao samostalan glas, koji bi iziskivao uvođenje posebne grafije; inače Konstantin je mogao naći uzor za njegovu grafemu u orijentalnim azbukama, koje je on poznao. U vezi s time smatramo da vokalske grafije prvobitnog glagoljskog pisma *ě*, *e* i *ě* upućuju na prisustvo fonološke mekoće suglasnika u poziciji ispred samoglasnika pred. reda, što je karakteristično za stariji stadij evolucije jezika. Tek sa depalatazacijom mekih suglasničkih fonema, kad su se vokali *ě*, *e* i *ě* našli u poziciji poslije tvrdih

⁴ N. v. Wijk, Cit. d., str. 299—300.

⁵ Hamm ističe da se na početku riječi koje su počinjale vokalom pred. reda *J* javljalo u sandhiju, pošto se nijedna riječ nije mogla završavati na suglasnik, a takvih je veza u stsl. tekstovima moglo biti i do 80%. (Staroslavenska gramatika, str. 75).

⁶ Uz navedeno tumačenje Mareš pravilno konstatuje da je pojava gubljenja intervokalnog *J* mnogo kasnijeg datuma, kao što to pokazuje pozna kontrakcija vokala u tim slučajevima prema materijalu staroslavenskih spomenika.

suglasnika, njihov se izgovor počeo da mijenja u novonastalim fonetskim uslovima i da se razlikuje od stare fonetske pozicije koja se tada čuvala još samo gdje se nisu izgubili palatali. Ovakav izdiferenciran izgovor nekadašnjeg jata (ě) u zavisnosti od fonetskog položaja u riječi zatičemo već u dvostrukoj grafiji **ѣ** i **ѧ** ćirilskih spomenika staroslavenske epohe.⁷ To bi upućivalo da je izgovor *ě* starije jezičke faze bugarskog dijalekta koji je legao u osnovu ćirilice (bez obzira da li je *ě* po svojoj prirodi bio diftong ili monoftong) bio vokal reda *a* (*a* = 'a),⁸ koji se kao takav sačuvao samo još poslije palatala i *J* (posljednji kao što ćemo vidjeti, u izmijenjenom glasovnom sistemu izdvojio se u samostalnu fonemu — palatalni suglasnik). U poziciji poslije tvrdih suglasnika izgovor *ě* pomjerio se u pravcu samoglasnika reda *e* (disimilativna palatalizacija).

Sačuvani glagoljski spomenici XI v. sa zapadnomakedonskog terena čuvaju tradicionalno pisanje *e* bez obzira na poziciono razlikovanje koje je u vrijeme kada su pisani ti spomenici već moralo postojati. Tendencija da se obilježi i na pismu fonološki izgovor *jote* u položajima gdje je ono nekada bilo neobavezan prisutni elemenat, ispoljena je u upotrebi nadrednih znakova u ovoj novoj slavenskoj funkciji jotovanja vokala pred. reda. Dok je u posljednjoj fazi praslavenskog jezika, kao što je već rečeno, palatalizacija alveolara prozurokovala defonologizaciju *jote*, dotle je njihova depalatalizacija u staroslavensko doba X-XI v. dovela do ponovne pojave fonološkog *J*. Teško je govoriti o nekom strogo dosljedno sačuvanom sistemu nadrednih znakova za jotaciju, ali tragovi nadrednog obilježavanja *J* u većoj ili manjoj mjeri sačuvani su nad *ě* i *e* u raznim spomenicima.⁹ Tako u tekstu Zograf. jevandjelja, koje je bolje od drugih glagoljskih spomenika sačuvalo ovu upotrebu nadrednih znakova i gdje uglav-

⁷ Npr. *ja* se već sreće u Savinoj knjizi, Hilendarskim listićima, Zografskim listićima, a redovno je u Suprasalskom zborniku.

⁸ Na što bi upućivao jedan primjer sa *ě* (ѣ) mjesto *JA* u Samuilovu natpisu iz 993. god., kao i odsustvo grafije *JA* u Listiću Undoljskog i Makedonskom ćiril. listiću. Sem toga ćirilsko jat (**ѣ**) je najbolji primjer za slova, načinjena po ugledu na iste glagoljske grafije, ali sastavljena prema izgovoru tih glasova u onome dijalektu koji je poslužio kao baza reformiranom ćirilskom pismu, tj. **ѣ** = **ѧ** + **ѧ**, što znači da ćirilsko jat sadrži u sebi glagoljski znak za *a*, te svojom grafijom upućuje na istočnobugarski dijalekat.

⁹ Pored niza faktora koji su mogli utjecati na pisare spomenika ove rane epohe slavenske pismenosti, sa čisto lingvističkog stanovišta mogli bi se uzeti u obzir 1) da se *J* u raznim pozicijama u riječi različito manifestovalo; 2) u zavisnosti od pisareva dijalekta moglo je biti negdje jače, a negdje slabije izraženo; 3) ispuštanje znaka za *jotu* u grčkim riječima sa početnim *e*; 4) odsustvo znaka za *J* moglo je da bude vezano i za određenu kategoriju riječi, npr. partikule i emocionalne rječce (*ese*, *eda*, *ei*) koje uopće u jeziku imaju posebnu funkciju i sl.

nom prevladava grafijski manir stavljanja nadrednog znaka na vokalskom početku i nad postvokalskim samoglasnikom, nalazimo pojedinične primjere za *ě*: *ěko*, *bratriě*; za *e*: *ěter*, *sěět*; i vrlo rijetko iznad *ę*: *sěję*. U ovom je spomeniku znak iznad *ě* i *e* često ispušten: sporadički primjeri sa znakom iznad *ě* preuzeti su vjerojatno iz originala, kao i usamljeni primjer *ěko*, ali nadredni znak nije dosljedno sproveden ni u korijenu *ěd-* (*ěsti*, *ěše*, *ěšt*). S obzirom na taj momenat može se pretpostaviti dijalekatski izgovor *ě* i *e* bez prethodne jotacije, što bi odgovaralo tako čestim grafijama bez nadrednog znaka. Mnogo jasniju sliku pruža upotreba jednog jedinog nadrednog znaka Savine knjige, prema Ščepkinu, neposrednom prijepisu sa glagoljskog originala, u kojoj je nadredno obilježavanje jotacije dosljednije sprovedeno nego u svim do danas poznatim glagoljskim rukopisima. Stalna grafija toga glasa, izražena nadrednim znakom iznad *e* na početku riječi i sloga svjedoči da govor pisara Savine knjige nije znao za dijalekatsko nejotirano *e* na početku sloga. *E* je uvijek imalo vrijednost *je* kao i u glagoljskom originalu sa kojeg je Savina knjiga prepisana. Pisar ovog spomenika je znao za slovnu ligaturu *JE* iz svoje ćirilске ortografije, ali se pridržavao svoga originala čuvajući pri tome i arhaičniji način obilježavanja jotacije pomoću nadrednog znaka. Prenoseći tekst iz glagoljice u ćirilicu, pisar Savine knj. glagoljsko slovo *▲* (*jat*) zamjenjuje sa *ќ*, a ne sa *JA*, zato što se »*jat* razlikovalo od *JA* ne samo kvalitetom glasa nego i odsustvom neslogovnog *ı* ili *j* ispred njega« (Ščepkin, str. 54), a to potvrđuje i sama grafija *e* bez nadrednog znaka, kao i dosljedno razlikovanje *JA* i *ќ* u određenoj kategoriji riječi sa korijenom *ěd-* na početku riječi. Brojnost ovih primjera pokazuje, kao što je istakao Ščepkin, da je *ě* u tim slučajevima imalo dijalekatski prijelaz od *ě* ka *ja*. Dvojako grafijsko predstavljanje jotacije kod samoglasnika *ě* i *e* (*IA*, *IE*) ne sreće se u ovom spomeniku, čiji pisar strogo razgraničava upotrebu starijeg načina bilježenja jotacije pomoću nadrednih znakova i novijeg ligaturnog, koji primjenjuje samo u slučajevima gdje za vlastiti izgovor nije nalazio odgovarajuću grafiju u svome glagoljskom originalu. U ovom smislu shvaćeno grafijsko predstavljanje jotacije u Savinoj knj. prijelazna je faza od glagoljskih spomenika ka ćirilskim.

U momentu kada se u novonastalom fonološkom sistemu staroslavenskih dijalekata bugarskih i makedonskih osjetila potreba da se na neki način obilježi jotacija vokala i konsonanata tamo gdje se ona dijalekatski čuvala, — u glagoljskim tekstovima iskorišćeni su za tu funkciju nadredni znaci. U svome kratkom članku »Revolucije u is-

toriji srpskog pravopisa« V. Mošin, govoreći o problemu označavanja jotacije u oba slavenska pisma i ukazujući na to da je glagoljica u tom smislu u mnogo većoj mjeri vezana za svoj grčki original nego ćirilica, daje sugestivno objašnjenje razloga za nepostojanje jotovanih slova u glagoljici: »Uvođenje novih slova u Ćirilovu glagoljsku azbuku moralo je da izgleda kao nepoštovanje tradicije, nasleđene od prvog slovenskog apostola, to je pitanje bilo rešeno pomoću korišćenja nepotrebnih slovenskom pismu nadrednih znakova cirkumfleksa i spiritusa-apostrofa. U daljem procesu uzajamnog uticaja između glagoljice i ćirilice ovi su znakovi za nadredno jotovanje počeli prelaziti i u ćirilске tekstove, iako su tu bili suvišni pored postojećih jotovanih slova.« Objašnjavajući nedosljednosti upotrebe ovih znakova u pojedinim ćirilskim spomenicima prepisivanjem sa glagoljskih predložaka, Mošin daje još jednu potvrdu o primatu glagoljice.¹⁰ Tako već Suprasaljski zbornik predstavlja dalji stadij u razvitku slavenskog pisma kada dolazi do uzajamnog miješanja glagoljskog nadrednog i ćirilskog ligaturnog jotovanja, što je u rezultatu dalo dvostruko grafijsko prikazivanje jotovanih samoglasnika i suglasnika. Pisar Sup. zb. redovno upotrebljava na početku riječi i sloga ligature sa obaveznim nadrednim znakom u vidu spiritus lenisa nad *JA* i *JE* (a sa cirkumfleksom nad *JU* i *JQ*). Interesantni su primjeri neligaturnog *E* sa nadrednim znakom, koje se javlja samo ponekad na vokalskom početku riječi: *éd'nako*, *éí*, *épitimijō*, *épiscope*, i nešto češće u postvokalskom položaju: *svъkypъenijá*, *blagoveštenъe*, *kamenie* i sl., koji nesumnjivo upućuju na mogućnost postojanja glagoljskog protografa. To potvrđuju i svi slučajevi grafijski dvostruko izražene palatalnosti. I treći ćirilski spomenik, Hilendarski listići, sadrži vidan trag nekog glagoljskog predloška: isključiva upotreba *e* sa nadrednim znakom na početku riječi i sloga: *ēstrъ*, *ēgo*, *ēže*, *ēdinoje*; *dvoēgo*, *krъščeniēmъ*, *priēmļei* i sl. Ligatura *JA* sreće se samo u riječi *jāko*, što bi svakako moglo predstavljati dijalekatski izgovor *ě* u ovoj poziciji.

Odbacujući pretpostavku o postojanju tri grafeme za jednu fonemu u veoma racionalnom sistemu Konstantinova pisma, prihvatao mišljenje Trubeckog da je grafija **Ѣ** jedna od najstarijih inovacija glagoljskog grafijskog sistema, i to velikomoravska inovacija (Aksl. gram., str. 35), nastala još za života Konstantinova kod njegovih prvih učenika, koji su bili obrazovani Grci i nisu mogli da se

¹⁰ V. Mošin, Revolucije u istoriji srpskog pravopisa, Bibliotekar, br. 6 za 1963. god., Bgd.; str. 465—475.

oslobode svog grčkog grafijskog mišljenja, pa su pored $\mathfrak{V} = i$ uveli i $\mathfrak{X} = \iota$. Posljednje se prvobitno vjerojatno analogno grčkoj upotrebi javljalo samo na početku riječi i kao veznik, a tek docnije je u slavenskim tekstovima prešlo i u sredinu riječi.¹¹ Upravo imajući u vidu osnovnu fonetsko-fonološku koncepciju Konstantinove slavenske azbuke, mora se pretpostaviti jedan znak \mathfrak{V} za i kao vokal prednjeg reda, koji se javljao u svim pozicijama (na početku riječi, unutar riječi poslije suglas. i samoglas.) sa glasovnom vrijednošću i (Grafija \mathfrak{V} je posvjedočena sa minimalnim odstupanjima u Kijev. list.). Druga grafija \mathfrak{S} imala je drugu glasovnu vrijednost: označavala je vokal fonetski različit od normalnog i , a upotrebljavala se samo u poziciji ispred j u značenju *redukovanog* i (takođe je bila upotrijebljena kao druga komponenta slova y ($\mathfrak{B}\mathfrak{U}$). (Isp. npr. dosljednu grafiju — $\mathfrak{S}\mathfrak{A}$ $i\mathfrak{S}\mathfrak{S}$ u Kijev. list.)¹² Ne ulazeći dublje u analizu ovih grafija u glagolj. spomenicima,¹³ želimo samo da ukažemo na činjenicu: da grafema \mathfrak{V} prevladava u spom. sa starijom grafijom (Sinaj. ps., Ohrid. ev., Kločev. zb.), dok u izmijenjenom glasovnom sistemu glagoljskih spomenika sa mlađom grafijom dolazi do pregrupisanja ovih grafema: \mathfrak{S} — samo poslije konsonanata, \mathfrak{V} (i njegova varijanta \mathfrak{X}) — na početku riječi i poslije vokala. (Npr. jasan primjer takve upotrebe pruža Zograf. ev.). Dakle, iako je dvojnost jedina zajednička crta, preuzeta iz grč. izvora (bizantijske kriptografije), slavenske grafeme \mathfrak{V} i \mathfrak{S} ni grafijski ni funkcionalno ne odgovaraju grč. η i ι . Identični znaci grčke tahigrafije bili su primijenjeni u glagoljici u čisto slavenskim funkcijama. Isp. dalje slično pregrupisanje kod jusova, uslovljeno kao i kod \mathfrak{V} i \mathfrak{S} depalatalizacijom palatala.

c. Slovo 'U (\mathfrak{P})¹⁴

Glagoljsko \mathfrak{P} je posvjedočeno u obadva abecedarijuma i obje azbučne molitve, kao i u Kijev. l. i drugim glagoljskim spomenicima;

¹¹ V. Tkadlčík, Trojí hláholské i v Kijevských listech, Slavia XXV, Praha 1956, str. 200—216.

¹² Isti, str. 215.

¹³ O tome v. detaljnije kod J. Vrane, Staroslavenski grafijski sistem i njegova fonetska realizacija, Radovi zavoda za slav. filologiju, knjiga 5, Zagreb 1963, str. 133.

¹⁴ Kao što se vidi iz Abecedarijuma bulgaricum naziv »jus« prvobitno se odnosio na slovo ju (\mathfrak{P}).

na njegovu je glasovnu vrijednost prvi skrenuo pažnju Fortunatov i pretpostavio da je u nekim govorima staroslavenskog jezika grafija **Ѣ** izražavala vokal kvalitetno različit od u, tj. specijalan vokal srednjeg reda u Konstantinovu dijalektu IX vijeka, upravo neko **ü**. Davno je skrenuta pažnja na dosljednu grafiju *čju, šju, žju, štju, ždju* prema nedosljednoj *čē, šē* itd., što prevladava u većini spomenika (npr. Zograf., Marij., Sav.). Ščepkin je za ovu grafijsku upotrebu *ju*, tačnije 'u, pretpostavio da su se suglasnici ispred ovoga vokala zadnjeg reda izgovarali mekše nego ispred samoglasnika prednjeg reda.¹⁵ (Na to je u posljednje vrijeme obratio pažnju i Pešikan).¹⁶ Zatim da je tome vjerojatno mogao doprinijeti i mjesni dijalekatski labijalni izgovor ovoga glasa koji se u solunskom govoru izgovarao kao staro grčko *v = ü*, za što Ščepkin nalazi potvrde u nekim grčkim dijalektima u današnjoj Makedoniji povezujući sa pojavom mijenjanja *ü* (= 'u) u *i* (libe, klič i sl.) i u makedonsko-bugarskim govorima.¹⁷ Primjeri asimilacije samoglasnika prema palatalnosti ili nepalatalnosti suglasnika ne mogu biti neprihvaćeni, ali se ipak na osnovu njih ne bi moglo sigurno zaključivati o glasovnoj vrijednosti **Ѣ** u solunskom govoru IX v. Na drugom mjestu Ščepkin izražava mišljenje da su glagoljska slova **Ѣ**, **Ѧ** predstavljala samoglasnike sa artikulacijom pomjerenom prema prednjem *něpcu*.¹⁸ Uvjerljivije je Fortunatovljevo objašnjenje, sprovedeno u tezi Durnovo-a na analizi kompozicije prvobitne glagoljice¹⁹ i u rekonstrukciji staroslavenskog fonološkog sistema kod Trubeckog²⁰, da su navedene grafije predstavljale specijalne nejotirane vokale 'u i 'o, pomućene boje samoglasnike zadnjeg reda poslije palatalnih suglasnika. N. v. Wijk određeno kaže da su u najstarijem staroslavenskom jeziku *ju, jō* i *ě* poslije neslogovnog *i* i mekih suglasnika bili glasovi tipa *ü, ö* i *ä* (ili nešto slično tome *ù, ò, à*).²¹ Najprecizniju definiciju ovih vokala daje Seliščev, koji je nekadašnje glagoljske grafije **Ѣ**, **Ѧ** i **Ѧ** okarakterisao kao vokale

¹⁵ V. Ščepkin, Razušdenije o jazyke Savvinoj knigi, S-pb., 1899., str. 239

¹⁶ M. Pešikan, O označavanju J u prvobitnoj slovenskoj azbuci, JF XXIV, 236.

¹⁷ V. Ščepkin, Učebnik ruskoj paleografii, Moskva, 1918, str. 19.

¹⁸ Isti, Rocznik slavisticzny III, str. 208.

¹⁹ N. Durnovo, Mysli i predpoloženiya, Byzantinoslavica I, 1929.

²⁰ N. S. Trubetzkoy, Altkirchenslavischen Grammatik, Wien, 1954.

²¹ N. v. Wijk, Istorija staroslavjanskogo jazyka, Moskva, 1957, str. 68.

srednjeg reda u poziciji poslije palatalnih suglasnika.²² Ovo shvatanje u nauci većina naučnika prihvata kao vjerovatno.

U našoj koncepciji to bi bio samoglasnik *u srednjeg reda* ('u), karakterističan za glasovni sistem starije jezičke epohe, čiji odgovarajući tvrdi parnjak je bilo *u* — vokal zadnjeg reda. Glasovnu vrijednost ovoga vokala *u* srednjeg reda tvorac glagoljske azbuke je izvanredno vjerno izrazio jednim slovnim znakom — **Ю**. Bez obzira na to da li je ćirilsko Ю nastalo prestilizacijom glagoljskog **Ю**, što je već teže pretpostaviti, ili je izvedeno, kako misli Durnovo, od grčkog *ou* (u vezi sa čime pretpostavlja da je ćirilska varijanta ove ligature OI starija nego li Ю), ono se javlja u najstarijim istočnoslavenskim spomenicima, u Izborniku 1073. god., Slovim Grigorija Bogoslova i Pandektima Antioha XI v.²³ U vrijeme kada se javlja slova ligatura Ю u ćirilici ona ima vrijednost sprega *j+u*, i po značenju jednači se sa ostalim jotovanim ligaturama (je, ja, jə, ję), što rječito govori da su te jotovane ligature tvorevina kasnijeg perioda kada je već bila izvršena depalatalizacija suglasnika pred. reda.²⁴ Dakle, odraz su kasnijeg stanja u jeziku kada, zahvaljujući toj pojavi, J dobiva fonološku vrijednost i izdvaja se u jezičkoj svijesti kao samostalan glas.

d. Jusovi — nazali

Problem jusova u vezi sa postavljenom tezom o paralelizmu mekih i tvrdih suglasničkih fonema za pitanje primata glagoljice možda je od najvećeg značenja. S obzirom na ovaj problem staroslavenski spomenici odražavaju tri posebne faze u razvoju grafije u odnosu na fonetsko-fonološke razvojne procese.

Prvu fazu nalazimo u glasovnim sistemima Kijevskih listića i predložaka (ako ne i samih spomenika) Ohrid. ev., Sinaj. ps. i proto-grafa Praških odlomaka, u kojima se grafije nazala uz minimalne grafijske varijante svode na tri jusa: **Ю**, **Ю** i **Ю**. Njihove glasovne vrijednosti dopuštaju da se odredi osnovna karakteristika fonološkog

²² A. M. Seliščev, Staroslavjanskij jazyk, I Moskva, 1952, str. 68.

²³ Tumačenje o prevrnutom slovu *ju* (ou) kao starijem obliku Kuljbakin odbacuje, jer se OI po njemu ne javlja ni jedanput u starijim rukopisima, nego samo u spomenicima tvz. srednjobugarske redakcije XII—XIII v. (JF VIII, str. 209).

²⁴ K. Horálek je sasvim logično pretpostavio postojanje vokala sred. reda 'u i 'o i u prvobitnoj ćirilici, tj. da su ćirilska slova Ю i ѣ prvobitno slično kao i njihovi glagoljski parnjaci mogla da izražavaju glasove *ü*, *ö* (öN), ali su sa vremenom dobile vrijednost spojeva *j+u*, *j+ö*. (Makedonski jazyk, VIII (1957, kn. I, str. 9—11).

sistema ovih spomenika: prisustvo mekih suglasničkih fonema. One su iziskivale (zbog asimilacije koja je nastajala u dodiru sa vokalima zadnjeg reda) uvođenje posebne grafeme za posebnu fonemu — nazal srednjeg reda 'o (Ɱ). Dosljedno sprovedena grafija jednog nazala prednjeg reda Ɱ u gore navedenim spomenicima ukazuje da je u tome glasovnom sistemu gdje jota nije imala fonološku vrijednost jotovani nazal prednjeg reda bio suvišan. Na osnovu upotrebe samo nehotiranog malog jusa može se zaključiti da je glasovni sistem kako moravskog, tako i makedonsko-bugarskih dijalekata staroslavenskog jezika u jednom određenom periodu (koji je vremenski znatno duži nego što je sam momenat postanka glagoljice u 60-im godina IX v.) bio u svojoj osnovici isti kao glasovni sistem solunskog dijalekta, čiji fonološki sistem Trubeckoj zasniva na odnosu palatalnih i nepalatalnih glasova.

Ova prva faza, tj. starije stanje glasovnog sistema uz prisustvo palatala i nefonološkog J mora se pretpostaviti i za prvobitnu ćirilicu, što je našlo svoju potvrdu ne samo u odsustvu specijalnog znaka za J i tzv. J-ligatura (koje su kasnija pojava u reformisanoj ćirilici), nego možda još mnogo više u posvjedočenoj jednoj jedinoj grafiji za nazal pred. reda: u protografu Makedonskog ćiril. listića — Ɱ (samo dva puta javlja se Ɱ u vrijednosti e) i u Listićima Undoljskog — Ɱ. Iako su navedeni ćirilski spomenici nastali poslije reforme ćirilskog pisma, prisustvo jednog znaka za nazal pred. reda, odsustvo slova za nazal sred. reda, koga na pismu zamjenjuje slovo za nazal zad. reda Ɱ (upor. njegovu upotrebu u Listićima Undoljskog ili u Samuilovoj ploči) očigledno upućuje da je glasovni sistem dijalekta prvobitne ćirilice bio fonološki identičan sistemu prvobitne glagoljice, samo nije bio adekvatno grafijski predstavljen kao glagoljski. Upravo tri slovne grafije za tri nazala u glagoljici najrječitiji su dokaz savršenstva Konstantinove fonetsko-fonološke metode u prikazivanju specifičnosti slavenskog glasovnog sistema. Da je ćirilica bila sistemati-zovano pismo u vrijeme kada je stvoren glagoljski sistem slova, što znači u periodu postojanja palatalnih suglasnika u fonološkom sistemu solunskog dijalekta, ona bi morala da stvori i uvede specijalni znak za nazal srednjeg reda. Dakle, samo prisustvo glagoljskih slova Ɱ, Ɱ za vokale srednjeg reda potvrda je hronološkog primata glagoljice.

Drugu fazu prikazuju ćirilski spomenici, počevši od Savine knjige, koja, prema Ščepkinu, predstavlja neposredan prijepis sa gla-

goljskog predloška. Novonastali fonološki sistem, kakav zatičemo u Sav., sadrži samo dvije nazalne foneme, izražene sa četiri slovne grafije: Pop Sava je precizno sproveo strogo izdiferenciranu upotrebu sistema od četiri jusa: 1) veliki jus (Ⲛ) — poslije tvrdih suglasnika i u malobrojnim primjerima na početku riječi, gdje se obavezno javlja nadredni znak nad Ⲛ; 2) njegova poziciona varijanta, jotovani veliki jus arhaičnijeg oblika Ⲛ̅ samo u postvokalskoj poziciji; 3) mali jus Δ (Δ ili Δ — grafijske varijante) — samo u postkonsonantskoj poziciji poslije etimoloških palatala; 4) njegova poziciona varijanta, jotovani mali jus Δ̅ sa nadrednim znakom jotacije — isključivo u postvokalskoj poziciji. U dijalektu pisara Sav. knjige došlo je do gubljenja nekadašnjeg nazala srednjeg reda iz vokalskog sistema, što je našlo svoga odraza u grafijskoj redukciji jednog glagoljskog jusa (bilo Ⲛ̅ ili Δ̅), poziciono uslovljenoj tj. samo poslije depalatalizovanih suglasnika, položaju, u kome je došlo do jednačenja nazala prednjeg i srednjeg reda starijeg glasovnog sistema. Stoga je razumljivo zašto je pisar Savine knjige izabrao baš znak Δ (odnosno Δ ili Δ̅; naročito posljednji nije teško identifikovati i izvesti iz glagoljske grafeme za nazal sred. reda Δ̅) da izrazi postkonsonantski nazal prednjeg reda, inače nekadašnji znak za nazal sred. reda, preuzet u ćirilskoj transliteraciji iz glagoljice. Međutim, redukcija nazalne foneme srednjeg reda, uslovljena depalatalizacijom suglasnika, nije dovela do grafijskog izjednačavanja postkonsonantskih ε̅ i ρ̅ sa postvokalskim ε̅ i ρ̅ upravo zato što je tome jednačenju u ovom momentu gubljenja etimološke mekoće kod suglasnika stalo na put jačanje i izdvajanje jote kao samostalne foneme. To J je i grafijski već bilo označeno u originalu Sav. knjige, odakle je i pop Sava preuzeo nadredni znak za označavanje jotovanog ε̅- u njegovoj postvokalskoj poziciji.

Takvi glagoljski predlošci poput originala Sav. knjige mogu se nazrijeti i u istovjetnoj grafiji nazala prednjeg reda u Supras. zborniku: Δ̅ = ε̅; Δ̅ (sa nadrednim znakom) = jε̅; i u Hilandar. listićima, gdje se ovi znaci javljaju u obrnutoj vrijednosti: Δ̅ = ε̅; Δ̅ (sa nadrednim znakom) = jε̅; dok je postvokalski nazal zadnjeg reda predstavljen sa Ⲛ̅ (koji rjeđe nosi nadredni znak). Ali u Hilandar. listićima i naročito u Supras. zborniku sreću se primjeri sa grafijski dvostrukom jotacijom.

Analiza slovne grafije nazala pred. reda, sprovedena na materijalu najstarijih ćirilskih spomenika sa starobugarske jezičke teritorije, jasnije odražava novu fazu u razvitku ovih glasova zahvaljujući adekvatnoj transliteraciji glagoljskih slova za nazal pred. reda i dosljednom prenošenju nadrednog obilježavanja jote (naročito u Sav. knjizi).

Dok ćirilica za izmijenjeni fonološki sustav uvodi prejetirane ligature Ѣ i Ѥ , dotle glagoljica, konzervativnije pismo, vezano jakim tradicijom, ostaje vjerna svome prvobitnom grafijskom sastavu, te ne uvodi nove slovne znakove u svoj grafijski sistem, već dekompozicijom nekadašnjeg Ѥ dobiva dva znaka za nazal prednjeg reda ($\text{Ѥ} = \text{e}$, $\text{Ѥ} = \text{je}$). Na novom makedonskom terenu XI v. nekadašnji spoj vokal + nazalni suglasnički elemenat (я , ѡ i $\text{Ѣ} + \text{Ѥ}$) nije više mogao imati vrijednost diftonga, kako je to na osnovu prvobitne grafije nazalnih vokala pretpostavljao Durnovo za solunski Ćirilov govor (Mysli i predpoloženija, str. 75), a što je u novije vrijeme prihvatilo i Horálek (Makedonski jazyk VIII, kn. I, str. 12). Stoga su i nekadašnje diftonške grafije ѢѤ i ѤѤ , analogno ѤѤ i ѤѤ , pozicijom poslije depalatalizacije suglasnika bile pregrupisane, te dobivaju novu ortografsku funkciju: ѤѤ i ѢѤ (kao i nekadašnje Ѣ) javljajući se samo u poziciji poslije vokala ili na vokalskom početku (u ovim slučajevima prisustvo jote obilježeno je nadrednim znakovima), dok ѤѤ i ѤѤ poslije suglasnika. Ovakvu izdiferenciranu upotrebu ova četiri jusa zatičemo u Zograf. ev., Mar. ev., Sinaj. euh., Kloč. zb., Asem. ev. i Maked. glagolj. listiću.

Treća faza odražena je u Minhenskom abecedarijumu, čiji predložak je, prema posljednjem istraživanju J. Vrane, vrlo uvjerljivo lokalizovan na zapadnom bosansko-zahumskom terenu i datiran prvom polovinom XII v.²⁵ U paralelnoj glagoljskoj i ćirilskoj azbuci Minhens. abeced. nalaze se po tri slova za nazale. Jusovi glagoljskog niza: Ѣ ($< \text{ѢѤ}$), Ѥ i ѤѤ imaju svoje tumačenje u transliteraciji ćirilskog niza u odgovarajućim grafijama: Ѥ , Ѣ i Ѣ . Dakle radi se o sistemu sa tri jusa, jedan je znak Ѣ odnosno Ѥ za nazal zadnjeg reda i dva za nazal pred. reda: postkonsonantsko Ѥ odnosno Ѣ i postvokalsko

²⁵ J. Vrana, O postanku i karakteru staroslovenskih azbukvara i azbučnih molitava, Filologija 4, Zagreb, 1963, str. 193.

æ odnosno ʌ. U odnosu na staroslavenske spomenike sa četiri jusa predložak Minhen. abeced. predstavlja još jednu mlađu fazu: u datom slučaju on je bio prepisan sa nekog starijeg srednjomakedonskog ili srednjobugarskog predloška,²⁶ sličnog Sav. knjizi, u kojoj je, kao što je pokazano, izvršena poziciona grafijska redukcija jednog nazala, uslovljena miješanjem i definitivnim izjednačavanjem nazala pred. i sred. reda poslije depalatalizovanih suglasnika. Ova pojava, posvjeđena u grafiji jusova Sav. knjige nosi u sebi već klice daljeg eliminisanja jednog od znakova za nazal zadnjeg reda i njegove potpune redukcije u srednjobugarskim i srednjomakedonskim spomenicima i svođenja na sistem od tri ili dva jusa kakav zatičemo u predlošku Minhen. abecedarija.

Grafijski podaci najstarijih glagoljskih i ćirilskih spomenika omogućavaju nam da utvrdimo hronološke okvire pojavi koja je u biti izmijenila sastav glasovnog sistema dijalekta staroslavenskog jezika: makedonskog (glagoljica) i bugarskog (ćirilica). Početak procesa depalatalizacije palatala, i kao posljedica — pojava fonološkog *J*, mogao bi se staviti negdje u polovinu X v., što svakako dijalekatski varira, a završetak negdje pod kraj X v. ili početak XI v., opet u zavisnosti od dijalekta.

e. *Palatali r', l', n'*

Bitna razlika između solunskog konsonantskog sistema IX v. (čiji govor danas ne možemo tačno lokalizovati) i bugarsko-makedonskih dijalekata kraja X i početka XI v. jeste gubljenje fonološke mekoće kod niza suglasnika. To je izazvalo potrebu da se etimološka mekoća obilježi posebnim znakom kod onih suglasnika koji su je i dalje čuvali kao fonološku. Za funkciju obilježavanja suglasničke mekoće bili su u jednim spomenicima prilagođeni grčki spiritusi u raznim varijantama, a u drugim grčki cirkumfleks, koji Marguliés u analizi Supras. zb., označuje: »kukica je nov znak za novu funkciju palatalnosti; prema tome to je pronalazak starobugarske grafike radi obilježavanja starobugarske glasovnosti.«²⁷

Odsustvo nadrednih znakova nad jotovanim vokalima i nad palatalnim konsonantima u izvornom Konstantinovu pismu objašnjava se time što je ono odražavalo glasovni sistem IX v. u kome *J* nije bi-

²⁶ Upor. B. Conev, Istorija na bǎlgarskij ezik, Sofija, 1919, str. 202—211; J. Vrana, Cit. d., str. 201.

²⁷ A. Marguliés, Der altkirchenslavische Codex Suprasliensis, Heidelberg, 1927, str. 14.

lo fonema, te se ni u jednoj poziciji nije izdvajalo kao poseban glas. Posebno obilježavanje palatalnih suglasnika nije bilo uopće potrebno, jer su oni (kao foneme) bili poziciono uslovljeni, odnosno javljali su se uvijek u kombinaciji konsonant + palatalni vokal.

Potvrdu toga nalazimo u spomenicima sa starijom grafijom, s jedne strane u Kijev. l., u kojima se spiritusni znaci ne sreću ni jedanput u sredini riječi, i u Praškim odl. sa sporadički blijedim tragovima nekadašnjih spiritusa na početnim vokalima. Isto odražavaju i pojedini makedonsko-bugarski spomenici: odlomak Ohrid. ev., Sinaj. ps. — samo na nekim stranama u drugoj polovini rukopisa, gdje se javljaju riječi sa nadrednim znakom (jedan je od pisara stavio u dva-tri primjera znak nad postvokalskim samoglasnikom i iznad *l'*, koje je već počelo da se izdvaja u riječi *zeml'ě*, *na zeml'i*, *zeml'q*), Kločev zb. ne pruža ni jedan primjer sa nadrednim znakom iznad postvokalskog samoglasnika, ali se javlja nekoliko slučajeva obilježavanja palatalnog *n'* (*pon'*, *toun'e*, *o n'ei*, *nyn'ě* i sl.).

Naprotiv, glagoljski spomenici sa mlađom grafijom, opet u zavisnosti od pisara i njihovih dijalekata, ne sprovode uvijek obilježavanje palatala *l'*, *n'* i *r'*. Jedini glagoljski spomenik koji pravilno i dosta ravnomjerno bilježi ove palatalne suglasnike jeste Zograf. ev. Prema upotrebi nadrednih znakova u ovoj funkciji može se zaključiti da se u dijalektu pisara Zograf. ev. još čuvaju kao meki suglasnici *l'* i *n'* (*zeml'q*, *n'ēju*, *gon'eniju*, *poustyn'i*), dok je znak već često ispušten iznad *r'* (*mor'e*, *srtvor'q*, *raspr'ě*, *tvor'ěaše* — najvjerojatnije ostatak originala). Grafijsko kolebanje je naročito izraženo u grupi *rě/ra*. Kod obilježavanja palatala mnogo su nedosljedniji: Marij. ev. (*zeml'q*, *bol'e*, *kromešt'n'qj*), još rjeđe u Asem. ev. — samo bilježi *l'* (*ěvl'q*, *zeml'i*, *eml'qtъ*), Rilski glagoljski 1. — *l'* i *n'* (*mol'q*, *n'qže*, *otn'qdъ*), dok se u Sinaj. euh. mekoća ovih suglasnika obilježava već vrlo rijetko (*kol'ěnoma*).

Sličnu sliku pružaju i ćirilski spomenici. Savršeno dosljedno sprovedena grafija u Sav. knj. ukazuje na potpuno gubljenje fonološke mekoće kod likvida *l'* i *r'*: nadredni znak se iznad *r* i *l* nikada ne sreće, nijedanput se ne javlja ni iznad *n*, jer se ono u dijalektu pisara Sav. knj. sačuvalo kao palatalno samo u poziciji ispred *ě*, što je dosljedno grafijski izraženo sa NJA. Da je *r* vrlo rano izgubilo svoju palatalnost u većini dijalekata XI v., svjedoče i primjeri bez nadrednog znaka iznad ovog suglasnika u Supras. zb., dok se *l'* i *n'* čuvaju, to pokazuje redovno grafijsko označavanje njihove mekoće, bilo samo kružnom kvačicom, bilo jotovanim vokalskim ligaturama sa ovim

specijalnim nadrednim znakom (mol'ŏ, prostyn'ŏ, bl'udomŏ; volja, nynja). Primjeri sa duplom jotacijom su mnogobrojniji, te ukazuju da Supras. zb. nije prepisan neposredno sa glagoljskog predloška, ali da se takav predložak nazire zahvaljujući preuzimanju ovih glagoljskih grafijskih elemenata — sistema nadredne jotacije. Nadrednu jotaciju je poznavao i glagoljski predložak Hiland. list. Ostatak zamjene prvobitnog nadrednog znaka za jotovanje treba vidjeti u specijalnom znaku slova *l* sa čekićem s desne strane, koje stoji na mjestu palatalnog *l'* (pol'ze, izvol'enie, bl'judete i sl.). To bi značilo da se još jedino *l'* čuvalo u dijalektu pisara Hiland. list. Naporedni primjeri nadrednog obilježavanja palatala *l'*, *n'* i *r'* i njihovo dvostruko obilježavanje i nadred. znacima i »j-ligaturama« u Supras. zb. vrlo očito pokazuje da i u ovom pogledu starina pripada glagoljskoj grafiji.

f. Glagoljski *ℳ* i *Ů*

Primat glagoljice potvrđuju i specijalne grafeme *ℳ* i *Ů*, stvorene za domoravski govor IX stoljeća, od kojih prva potpuno odsustvuje u ćirilici, a na osnovu druge načinjena je u nešto kasnije vrijeme na bugarskom području ćiriliska ligatura *ѱ*, koja samo funkcionalno odgovara analognoj glagoljskoj grafemi. Ove suglasničke foneme: zvučna afrikata *ℳ* i odgovarajuća afrikata *Ů*, dobivene od praslavenskih grupa *tj*, *dj*, zauzimaju posebno mjesto u glagoljskom azbučnom nizu sa određenom vrijednošću. Prvi put je u nauci Durnovo sugestivno pretpostavio njihovo postojanje kao specifičnih fonema u glasovnom sistemu Ćirilovog pisma. Stavljajući ovaj problem u centar svoje čuvene rasprave, on je uvjerljivo izveo njihovu glasovnu vrijednost na osnovu analize azbučnih nizova Minhenskog i Pariškog abecedarija i najstarijih azbučnih molitava nalazeći potvrdu ovoj svojoj hipotezi kako u staroslavenskim glagoljskim spomenicima sa kraja X i početka XI v., tako i u glagoljskim i ćirilskim tekstovima srpskohrvatske redakcije XI—XII v.²⁸ Tezu Durnovo-a o prvobitnoj solunsko-slavenškoj glasovnoj vrijednosti grafema *ℳ* i *Ů* prihvatio je u osnovi Trubeckoj,²⁹ u novije doba Horálek,³⁰ a nedavno ju je potvrdio novim podacima J. Vrana. To su dva hrvatsko-glagoljska Radosavljeva azbukvara, prepisana sa istog predloška krajem XI ili početkom XII v., Bandurijev azbukvar romanskog porijekla, kasniji Di-

²⁸ N. Durnovo, Byzantinoslavica I, str. 48—83. i II, str. 68—78.

²⁹ N. S. Trubetzkoy, Altkirchenslavische Grammatik, Wien, 1954.

³⁰ K. Horálek, Makedonski jazik VIII, 1957, kn. 1, str. 1—12.

više, Turski i Čajnički hrvatsko-glagoljski azbukvari, koji pružaju u jednoj komparativnoj analizi cjelokupne raspoložive građe dragocjene podatke.³¹

Ostavljamo po strani dosadašnja tumačenja o čisto grafijskom porijeklu ovih glagoljskih grafema, jer nam se poslije povezivanja i poređenja glagoljice sa sistemom grčke tahigrafije, što ga je izvršila Granstremova, čine gotovo bespredmetna s obzirom da podudarnost glagoljice i grčke tahigrafije nije ništa manja nego što je podudarnost ćirilice i bizantijskog ustava IX stoljeća. Znakovi koji se nalaze na odgovarajućim mjestima azbučnog niza bizantijskog tajnopisa identični su s glagoljskim \mathfrak{M} i \mathfrak{W} .

Prisustvo \mathfrak{M} u azbučnom nizu prvobitne glagoljice posvjedočeno u sačuvanim azbukvarima,³² potvrđuje se i glagoljskom transkripcijom grčkih riječi u grupi γ + vokal pred. reda. U toj upotrebi srećemo ga u Kijev. l. (u Praškom odl. samo u brojnoj vrijednosti), Sinaj. ps., Ohrid. ev., Kločevom zb., Sinaj. euh., Rilskim odl., Asem. ev., Marij. ev., a naročito je brojna njegova upotreba u Zograf. ev. Podaci ovih spomenika pokazuju da glasovna vrijednost grafema ćirilometodske protoazbuke nije odgovarala ni češko-moravskom refleksu $z < dj$, niti bugarskom i jednim dijelom makedonskom refleksu $žd < dj$, te je slovo \mathfrak{M} kao nerazumljivo i nepotrebno na tom terenu bilo potisnuto iz upotrebe, izuzev slavenskih pozajmica grčkih riječi, gdje se njegov izgovor nije kosio sa slavenskim. U ovim slučajevima glagoljsko \mathfrak{M} i ćirilsko Γ bili su homofoni. Isključeno je da bi tvorac glagoljice uvodio posebno slovo za glas koji se javlja samo kao poziciona varijanta jedne grčke foneme u ograničenom broju slavenskih pozajmica, koje se više nisu, kako pretpostavlja Durnovo, osjećale kao tuđe u slavenskom. Stoga je i grčko γ u ovim riječima moglo biti zamijenjeno sličnim glasom koji je već postojao u jeziku (Cit. d. str. 55), a to je upravo mogao biti samo onaj suglasnik koji je predstavljen grafemom \mathfrak{M} . Činjenica da je ovo glagoljsko slovo zamjenjivalo grčko palatalno g' upućuje na to da mu je i izgovor morao biti vrlo blizak grč. g' , da je to mogla biti afrikata reda g' . Vrlo jak argumenat Durnovo-a o postojanju slavenske foneme $\mathfrak{M} < dj$ u spomenicima sa srpskohrvatskog jezičnog područja razvio je Vrana ukazujući na čitav niz srpskih ćirilskih spom. (Miroslavljevo ev., Povelja Kulina Bana, Natpis Kulina Bana, Nemanjina hilendarska pove-

³¹ J. V r a n a, O postanku i karakteru staroslovenskih azbukvara i azbučnih molitava, *Filologija* 4, str. 191—204.

³² Detaljnije o tome v. kod J. Vrane, *Filologija* 4, 191—204;

lja, Vukanovo ev.) i hrvatskih glagoljskih (Bečki l., Grškovićev odl., Mihanovićev odl. i dr. sa kraja XII v.)³³ Glagoljsko slovo **Ѧ** sačuvano je u navedenim spom. baš zato što je srpskohrvatski refleks $\check{d} < *dj$ glasovno-artikulaciono bio blizak glasovnoj vrijednosti praslavenske grupe dj u protoglagoljici, te kao takvo — \check{d} nije predstavljalo nikakvu smetnju za dalju upotrebu glagoljskog **Ѧ** na određenoj teritoriji srpskohrvatskog područja.

Međutim, postojanje grafeme **Ѧ** dugo je u nauci odbacivano³⁴ ili prihvatano skeptički i sa priličnom rezervom, te je i do danas smatrano kao jedna vrsta moguće, ali nedokazive hipoteze.³⁵ Vrana ju je mnogo pojačao ne samo dokazavši prisustvo **Ѧ** u nekoliko hrvatsko-glagoljskih azbukvara, već i pretpostavkom da je starija grafija ćirilskog đerva sa uglatim postoljem (Miroslav. ev., Isprava Kulina Bana) dobivena transliteracijom glagoljskog **Ѧ**.³⁶

Obično se u nepostojanju slova **Ѧ** zaključivalo na osnovu njegovog odsustvovanja u češko-moravskim spomenicima, u Kločevom zborniku (koji je nesumnjivo srpskohrvatski prijepis sa starijeg predloška bugarske matice), u Zograf. ev., a od ćirilskih spom.: u Supras. zb., u Maked. ćiril. listiću i u Zograf. ćiril. listićima. Potpuno je razumljivo da je na češko-moravskom području grafem **Ѧ**, stvoren za makedonski solunski refleks praslavenskog $*tj$, bio kao nepotreban zamijenjen odgovarajućim češkim refleksom c , dok je u navedenim spom. bugarsko-makedonske varijante staroslavenskog jezika on izostao najvjerojatnije zato što su ti spomenici nešto mlađi prijepisi sa starijih već bugarskih ili makedonskih predložaka. Pisar Savine knjige naprotiv upotrebljava samo ligaturu **Ѧ**, analognu glagoljskoj grafemi, koja je, prenesena na područje Bugarske i Makedonije, shvaćena u novoj glasovnoj vrijednosti $\check{s}t$ (tj. kao bugarsko-makedonski refleks $*tj$). To potvrđuje i upotreba ove ligature u Hilendarskim l., gdje je ona zastupljena u cijelom spomeniku izuzev jednog slučaja. Nekadašnju glagoljsku grafemu **Ѧ** poznaje najveći broj glagoljskih spomenika sa ovog područja. Ohridsko ev., Rilski listići i njima blizak Grigorovičev listić upotrebljavaju samo ovu grafiju; ona prevladava u Sinaj. ps. i Sinaj. euh. uz sporadične primjere

³³ Isti, Cit. d. str. 203.

³⁴ R. Nahtigal, Doneski k vprašanju o postanku glagolice, Razprave I (1923) i docnije u »Slovanski jeziki«, Ljubljana, 1952, str. XXIII—XXIV; S. Kuljbakin, JF VIII (1928—29), str. 208—209, i u »Beleške o Hrabrovoj apologiji« Glas SKA, 168 (1935), str. 68—70.

³⁵ J. Hamm, Staroslavenska gramatika, str. 16, H. Lunt, Old church slavonic, 21.

³⁶ J. Vrana, Cit. d., 203—204.

sa nd (paralelu predstavljaju zvučne foneme žd), koji se već češće javljaju u Asem. ev. i u drugom dijelu Marij. ev., dok je u prvom dijelu uglavnom sprovedeno ŷ . Svakako najviše je ovoj funkcionalnoj primjeni slova ŷ u docnijim glagoljskim spomenicima XI v., koji su ne samo vremenski nego i teritorijalno bili udaljeni od solunskog Konstantinovog dijalekta, doprinijela njegova grafija. Ova je vrlo lako mogla biti shvaćena kao ligatura št , pa zato nije bila istisnuta iz upotrebe, i kao takva prodrila je u docnije srpske i ruske ćirilске spomenike, što nije mogao biti slučaj sa slovom М , čija grafija se nekako nije mogla povezati sa refleksom $\text{žd} < *d\text{j}$.

Trubeckoj je prihvatio koncepciju Durnovo-a o posebnoj glasovnoj vrijednosti М — ŷ kao G' — K' u ćirilometodskom jeziku, ali je stavio prigovor da su G' i $\text{K}' < t\text{j}, d\text{j}$ mogli da budu shvaćeni samo kao kombinatorne varijante velarnih suglasnika G i K ,³⁷ iako su se ovi suglasnici poziciono isključivali, jer nisu bili samostalne foneme. Ali, i postavci Trubeckog zamjerio je Horálek: da se u datom slučaju nije mogao javljati ni jedan eksplozivan sluglasnik iz čisto fonetskih razloga (srodnost palatalnih t', d' sa prednjojezičnim t, d).³⁸ Međutim, ne izgleda nam vjerovatna ni Horálekova teza: da su u drugoj polovini IX v. u makedonskoj oblasti umjesto starih grupa $t\text{j}, d\text{j}$ bili još t', d' . Da to nisu mogli biti čisti, bez popratnog glasovnog elementa t', d' ne samo zbog fonetskih nego i zbog fonoloških razloga jasno je po tome što su u toj fazi razvitka jezika ovog makedonskog dijalekta to još uvijek bile palatalne foneme u odnosu na t, d . Da to nisu mogli biti ni čisti srednjonepčani k', g' vidi se po tome što bi u vrijeme depalatalizacije palatala došlo do izjednačavanja k', g' sa k, g , kao i t', d' sa t, d . I dijahrono i sinhrono slavenski su jezici sačuvali u ovoj poziciji nekadašnjih fonoloških palatala, pozicionih parnjaka velarnim k, g , refleksu, glasovno i artikulaciono različite od k, g . Relativno najmanje pomjeranje u razvoju ovih suglasnika iz praslavenskih grupa $t\text{j}, d\text{j}$ i kt pred vokalima pred. reda provedeno je u onom dijalektu koji je legao u osnovu današnjih makedonskih govora sa K', G' . Bilo da su ovi makedonski refleksi dobiveni u jednoj prijelaznoj fazi u razvoju od $*t\text{j}, *d\text{j}$, ka bugarskim $\text{št}, \text{žd}$ (Horálek), bilo da su to udvojeni suglasnici t', d' (Ramovš) ili je to spoj palatalni spirant + palatalni eksploziv (Trubeckoj), — bilo od koje glasovne kombinacije postali ovi makedonski refleksi solunskog govora IX

³⁷ N. S. Trubeckoj, Altkirchenslavische Grammatik 79—80; Zsl. Ph, 13, 1936, s. 91.

³⁸ K. Horálek, Makedonski jazik VIII, str. 8.

v. morali su se na neki način glasovno-akustički već razlikovati od ostalih palatalnih fonema, inače Konstantin za njih ne bi uveo specijalna slova kao što to nije uradio u odnosu na druge fonološke palatale.

Mislimo, dakle, da su glagoljske grafeme \mathfrak{M} i \mathfrak{W} bile palatalni suglasnici, posebne foneme, pozicione korelacije velarnim k , g , a njihova glasovna vrijednost upućuje na to da je glagoljica Konstantinovo domoravsko pismo, da su njena slova stvarana prema fonološkom sistemu jednog zapadnog makedonskog govora IX stoljeća iz okoline Soluna, te da se to pismo više-manje prilagođavalo onim jezičkim sredinama koje su glagoljsko pismo prihvatile i počele upotrebljavati u nešto kasnije vrijeme.

g. Dzelo

Glagoljska grafija \mathfrak{Dz} predstavlja posebnu fonemu u prvobitnoj glagoljici. Da je to bila posebna afrikata $dz < g + \acute{e}$ ili $g + i$ (oi, ei), te poslije vokala pred. reda ѣ, i, є ukazuje posebno mjesto i brojna vrijednost koju ima u glagolj. azbučnom nizu. Dz je posvjedočeno i u čitavom nizu glagoljskih spom. (Marij. ev., Zograf. ev., Sinaj. ps., Kločev. zb., Asem. ev.), u kojima je istodobno zastupljeno već i z na mjesto dz , te ovo posljednje sve više potiskuje iz upotrebe.

U ćiril. spom. stsl. razdoblja slovo \mathfrak{S} se javlja samo kao broj 6, dok se kao slovni znak ne upotrebljava. Prvi put se javlja u značenju afrikate dz u XII-XIII v. (u Pogodinskom psaltiru, Slepčenskom apostolu, Ohrid. apost.)³⁹ To pokazuje ne samo da je ćirilsko pismo stvoreno za drugu jezičku teritoriju, već i za nešto mlađu fazu u razvitku staroslavenskog jezika kada je $dz > z$.

Glagoljsko pismo koje zatičemo u spomenicima već je rezultat duže upotrebe i evolucije toga pisma, tj. sadrži 1) dijalekatske razlike i 2) grafijsko raslojavanje u smislu uvođenja izdiferencirane upotrebe nekadašnjih slovni znakova ili pak njihove primjene u novoj ortografskoj funkciji, kao i uvođenje nadredne jotacije sa posebnim obilježavanjem palatala. Sve je to provedeno u glagoljici u zavisnosti od samog razvitka jezika pojedinih makedonsko-bugarskih dijalekata na čijem se području upotreba glagoljice poslije protjerivanja učenika slavenskih apostola raširila.

³⁹ Opširnije o tome v. R. A. Simonov, Cit. d., str. 20

Ako se ima u vidu osnovni fonetsko-fonološki uzrok onog stadija u razvitku staroslavenskog jezika kada je stvoreno glagoljsko pismo bez posebnih slovnih znakova za *ja*, *je*, *jē* i za suglasnik *J*, prisustvo specijalnih znakova za vokale srednjeg reda 'u i 'o, kao i posebnih grafema za palatalne foneme, afrikate reda *k'*, *g'*, te *h'* (paučasto h), afrikatu *dz*, — moramo to smatrati za najjači argumenat u korist hronološkog primata glagoljice. Njezin je sistem bio prilagođen osnovnoj karakteristici fonološkog sistema staroslavenskog jezika IX v. — fonološki palatalnim suglasnicima. Ona je bila sastavljena kao sistem prema starijem stanju strukture jezika, za pracrkvenoslavenski jezik ćirilometodskog razdoblja.

Reformisana ćirilska azbuka, preuzevši osnovni fonetski princip iz glagoljice, svoj je sastav više-manje prilagodila sastavu već postojećeg glagoljskog pisma, te je tako dobiven približno isti sastav slova u obje azbuke. Ipak je njihov razvojni put bio različit. Dok je glagoljica neosporno individualna tvorevina, izvorno pismo Konstantina, stvorena ad hoc kao savršeno precizno grafijsko izražajno sredstvo, dotle je ćirilica kao djelo kolektiva stvarana na potpuno novoj južnoslavenskoj teritoriji, na području Bugarske, čiji je evolucionarni put bio mnogo duži od protoćirilice, pisma »bez ustrojenija« do sistematizovane i reformisane ćirilske azbuke.

8. NADREDNI ZNACI

U svoje doba I. I. Sreznevskij, skrenuvši pažnju na nadredne znakove u staroslavenskim tekstovima, upozorio je na činjenicu da grčka uncijala IX v. nije više imala akcente te je na osnovu toga naslućivao vjerovatnost ranijeg predćirilometodskog postanka ćirilice. Sačuvana staroslavenska građa ne sadrži potvrde za postojanje predćirilometodske uređene ćirilske azbuke, ali činjenica postojanja takvih znakova najviše u glagoljskim tekstovima daje novu nedvojbenu potvrdu hronološkog prioriteta glagoljice. U grčkim tekstovima IX—X v. nadredni se znaci javljaju u poslovnom minuskulnom pismu, te je iz tog izvora trebalo da uđu u Ćirilovu azbuku, tj. glagoljicu, koja se grafijski naslanja na grčku kriptografiju minuskulnog tipa.

a. *Spiritusi*

Prvobitno slavensko pismo Konstantina-Ćirila, preuzevši iz grčke pravopisne tradicije oblike slova, interpunkciju i jednu kategoriju

nadrednih znakova — title, preuzelo je iz istog izvora i spiritusne znakove. Sama grafija i upotreba spiritusa u najstarijim staroslavenskim spomenicima upućuje da je taj nadredni sistem u protoglagoljici bio proveden po čisto grčkom uzoru: u IX—X v. u grčkom jeziku ovi su znaci već potpuno izgubili svoju nekadašnju funkciju, ali su sačuvali svoje mjesto nad vokalom na početku riječi, te su u kontinuiranom tekstu obilježavali početak nove riječi i sprečavali međusobno slivanje i krivu dekompoziciju riječi. U tom svojstvu srećemo spirituse u gotovo svim južnoslavenskim i istočnoslavenskim spomenicima XI v.

Slika koja se dobiva na osnovu analize grafijskih spiritusnih varijanata, sačuvanih u staroslavenskim tekstovima XI v. već ne odgovara u potpunosti izvornim oblicima Ćirilovog pisma. Upravo grčki arhaičniji oblik spiritusa VIII—IX v. nalazimo u najstarijem spom., Kijevskim listićima: Ɱ za spiritus lenis, Ɱ̣ za spiritus asper, a tu su oni i funkcionalno najbliži svome prauzoru.⁴⁰ U tom izvornom grčkom obliku spiritusi se ponekad javljaju i u drugim staroslavenskim rukopisima, ali samo glagoljskim. Tako u Sinaj. euh., pored mlađeg oblika spiritusa, još se na mnogim mjestima čuva stari oblik grčkog spiritus aspera VIII-IX v. U Zograf. ev. sreću se pojedini primjeri starijih spiritusnih znakova, ali su oni usamljeni i u potpunosti potisnuti grafijskom grčkom pozajmicom X-XI v. Tu mlađu grčku grafiju spiritusa X-XI v. zatičemo u svim ostalim glagoljskim spomenicima staroslavenske epohe. U spomenicima makedonsko-bugarške varijante staroslavenskog jezika spiritusni se znaci pojavljuju već i u drugoj funkciji. Za razliku od isključive njihove upotrebe na vokalskom početku u Kijev. l. oni se pomjeraju i u sredinu riječi dobivajući nove funkcije u vezi sa novim potrebama u izmijenjenom glasovnom sistemu. Kako je već ranije izloženo, kad je suglasnik *J* zadobio fonološku vrijednost, njegovo je prisustvo trebalo obilježiti i u pismu, i to je bilo učinjeno pomoću nadrednih znakova — spiritusa i cirkumfleksa. Nadredno predstavljanje jote očividno se formiralo na području glagoljice koja, za razliku od ćirilice »sa ustrojenijem«, u prvobitnom sistemu nije imala uopće jotovanih vokala, pa i sa ovog gledišta predstavlja i grafijski i funkcionalno starije stanje od onoga koje zatičemo u ćirilskim tekstovima.

Prvobitnom ćirilskom pismu nije bila poznata upotreba nadrednih znakova, osobito na stadiju »bez ustrojenija«, kao ni njenom uzo-

⁴⁰ Upor. o tome pitanju detaljnije u mojoj raspravi »Akcenti ili neume u Kijevskim listićima« u Slovo 14, str. 46.

ru, grčkoj uncijali. To pokazuju i najstariji ćirilski zapisi i epigrafski spomenici (iako baš posljednji nisu u ovom pogledu mjerodavni), a naročito najstariji ćirilski rukopisi već reformisane ćirilice. Ova je sve elemente svoga preuređenog pravopisa preuzela iz glagoljice: sastav slova, neke elemente pojedinih slova, možda i neka slova, glagoljski način obilježavanja brojeva u inverziji (brojevi druge desetice), pa čak i neke brojne vrijednosti (npr. č, c i sl.), a to je učinila i u odnosu na sistem nadrednih znakova. Ovo preuzimanje i posuđivanje nadrednih znakova u momentu kada su oni već i u glagoljskim spom. zadobili veliku raznolikost i kada se broj grafijskih varijanata povećao u zavisnosti od pojedinih skriptorskih škola i pripadnosti pisara različitim dijalektima (jer je u prijepise X-XI v. prodirao i živi govor pisara, i neki su od njih to vrlo snažno odrazili usprkos vještačkom pravopisnom šablonu i ustaljenom kalupu prepisivanja) — našlo je svoga odraza i u ćirilskim prijepisima. Tu su često znaci stavljeni mehanički, nesvjesno. Njihovo prisustvo i značenje nije više bilo jasno prepisivaču pa ih je on kao nepotrebno opterećenje teksta često ispuštao. Stoga je mnogo teže objasniti neujednačeno šarenilo ovih znakova u najstarijim ćirilskim spom. staroslavenkog razdoblja. Prepisani većinom sa glagoljskih predložaka, ovi ćirilski tekstovi čuvaju u pojedinim slučajevima i dosta dosljedno odande preuzet sistem nadrednih znakova. Izvanrednu ilustraciju takvog prenošenja pruža Savina knjiga. Inače se u jednom dijelu ćirilskih spomenika sa preuzimanjem toga sistema otišlo u jednu krajnost: potpuno gubljenje sistema nadrednih znakova sa mehaničkim čuvanjem pojedinih usamljenih znakova, grafijski već deformisanih, i funkcionalno sasvim poremećenih i nerazumljivih, npr. na nepalatalnim suglasnicima (Listići Undoljskog i Makedonski ćiril. listić), a u drugoj grupi u drugu krajnost: uz raznovrsnost slavenske upotrebe nadrednih znakova prešlo se i na hiperapostrofiranje, kao i duplo grafijsko predstavljanje jote, kao što su tzv. j- ligature sa nadrednim znakom u Supras. zborniku. Sve to pokazuje da su nadredni znaci u ćirilskom pismu sekundarna pojava na bazi prvobitnog sistema koji je imao svoju razumnu funkciju u ortografiji glagoljice.

b. Akcenatski znaci

Pored titla i spiritusa, tvorci slavenske azbuke preuzeli su iz grčkog pisma i sistem akcenatskih znakova. To zaista pokazuju sačuvani tragovi u vidu pojedinačnih znakova za akcenat u nekim starosla-

venskim spomenicima, potpunije i dosljednije u glagoljskim, rjeđe i sa potpuno poremećenom funkcionalnošću u ćirilskim.

Najstariji glagoljski spomenik, Kijevski listići, u kojem su se potpuno očividno sačuvali grčki spiritusi, najinteresantniji je i u pogledu akcenatskih znakova. Opširniju analizu tih znakova proveli smo u posebnom članku (Slovo 14, str. 25—51), pa ćemo ovdje tek ukratko rezimirati naše zaključke o tim znacima, koje, nastavljajući gledanje Karinskog, Grunskog, Vondraka, Jagića, Kuljbakina i Trubeckog ne smatramo za neume, već za sistem prozodijskih znakova preuzet iz grčkog pravopisa, stvaralački prilagođen prikazivanju specifičnih svojstava slavenskog jezika.

Stvaralačko prilagođivanje grčkog prozodijskog sistema za prikazivanje posebnih svojstava slavenskog izgovora moglo je imati karakter 1) formalnog grafijskog oponašanja grčkog pravopisnog pravila, 2) funkcionalne primjene grčkih znakova za obilježavanje svojstava slavenske fonetike i 3) uvođenje novih grafijskih elemenata za specifične osobine slavenskog pravopisa.

U Kijevskim I. nalazimo četiri vrste prozodijskih znakova.

A k u t u najvećem broju primjera, u preko 80 riječi, označava naglasak na starom mjestu praslavenskog akcenta. Vrlo malen broj nesigurnih slučajeva ipak se tumače u smislu južnoslavenskih dijakatskih varijanata naglaska praslavenskog jezika. Ponekad akut stoji i na neakcentovanom slogu i tada označuje dužinu, gdje je ta dužina zasjenjivala naglasak, osobito u sufiksu imenica na — ije iz — њјé.

G r a v i s dolazi pretežno na jednosložnim riječima i u četiri slučaja na posljednjem slogu višesložnih riječi, od toga dva puta na mjestu naglaska (Marii, čestjěcě), a dva puta u funkciji akuta za obilježavanje dužine (narъneni, nebesъcěi). Svakako u njegovoj se upotrebi na posljednjem slogu ogleda formalna primjena grčkog pravopisnog pravila.

C i r k u m f l e k s, koji je očividno prenesen iz grčkog prozodijskog sistema, pokazuje formalnu primjenu grčkog pravila o njegovom smještaju na oksitonom ili paroksitonom slogu, prvenstveno nad dugim vokalom koji je postao kontrakcijom (oy), ili ima izgled diftonga (ѡ, ѡи, krajnji I u imperativu).

Kao novi grafijski element za specifično obilježavanje slavenskog izgovora uveden je znak ѱ, koji se u grčkim rukopisima ponekad javlja kao varijanta cirkumfleksa, a u Kijevskim I. nesumnjivo

obilježava dužinu. On se u izvjesnim slučajevima mogao pojaviti i na slogovima na koje je padao naglasak (posebno nad jednosložnim riječima), ali u pretežnom broju primjera dolazi nad očevidno nenaglašenim slogovima, a nema ni jednog slučaja kad bi se pojavio nad kratkim vokalom.

U pogledu akcenatskih znakova najbliži su i najsirodniji Kijevskim I. Rilski listovi.⁴¹ Treba napomenuti da se znaci akuta i gravisa, kao znakovi za akcenat, sreću samo na drugom listu (IIa i IIb), koji je još početkom stoljeća (1909) izdao G. Iljinskij pod naslovom »Makedonski glagoljski listić«, ali ih nema na drugim listovima, iako su svih osam odlomaka dijelovi jednog istog glagoljskog zbornika, koji je, prema mišljenju Goševa, nesumnjivo pisala jedna ruka. (Gošev, Cit. d., str. 18.). U ovom spomeniku znak akuta stoji na mjestu praslavenskog akcenta: svojě (acc. pl. masc.), čájě, събирájот' се, éstь, ёкоже (adv.), добрэ (adv.), kod imenice Ádama (acc. sg.) vjerojatno zamjenjuje spiritus na vokalskom početku, dok kod jězčьskaé (acc. pl. n.) na postvokalskom samoglasniku obilježava prisustvo jote u izgovoru. Znak gravisa također obilježava mjesto akcenta u riječi igràti, вь дьнь (acc. sg.), вь кьзни (acc. pl.), — ali je već u značenju varijante akuta, ne stoji više na posljednjem slogu, kao što se to još čuva u Kijevskim listićima.

Črnčić je svojedobno i u Asem. ev. zapazio među nadrednim znacima znake za akcente.⁴² Nisu tako mnogobrojni kako se to činilo Črnčiću: on je uzimao u obzir i one riječi sa znakom nad početnim i postvokalskim samoglasnicima, kao i nad grupom suglasnika, gdje se znak javlja u značenju pajerka. Mada ponekad mjesto koje ovi znaci zauzimaju odgovara mjestu starog praslavenskog akcenta (kao npr. gravis nad krajnjim vokalom moè, tvoè, svoè, moè, tvoè, svoè i sl.), ali i kod ovih primjera nadredni znak obilježava izgovor glasa j, kao i kod tolike druge većine takvih slučajeva upotrebe nadrednog znaka (razoumèete, stoitъ, božià, kameniè i sl.). Nasuprot tome tragovi nekadašnjeg akcenatskog sistema su relativno rijetki, ali se ipak tu i tamo sreću u vidu usamljenih slučajeva, ili možda grešaka, npr.:

⁴¹ Iv. Gošev, Rilski glagoličeski listove, Sofija 1956, tabl. I—X. Na str. 53 on specijalno podvlači veliku sličnost između Rilskih I. i Kijev. I. baš u čuvanju sporadičnih znakova za akcente i ukazuje na neke paralele u ovom smislu.

⁴² Iv. Črnčić, Assemanovo izborno evangjelje, Rim, 1878, str. XIV do XVIII.

kàkò, rèçe i rèchè, èstř, zemlè i zemljè, vidè, Syreninà, Mària, raspjè se, oúdavi se i sl. Upotreba ovog znaka je jasnija i očiglednija kod grčkih imena, gdje svakako jedan od znakova koji su čista grčka imitacija predstavlja akcenat: Āraām (grč. Ἀράμ), Āviād (Ἀβιάδ), Āhina (τὸν Ἀχέιμ), Āviouð (Ἀβιούδ), Īòàtama (τὸν Ἰωάθαμ), Īčàn (Ἰωάν), ārhìereì (ἄρχιερεὺς) i sl. Izuzetno rijetko sreće se i znak akuta u slavenskim riječima: ne metémř, zlatouústago, ínèhř, išč (imperat.), kłó i sl. Interesantna je pojava da su se ti znaci najviše zadržali i sačuvali u direktnom govoru, što će reći kod imenica u vokativu, npr.: žèno (voc. sg.), dèti (voc. pl.), i kod glagola u imperativu: řci, ìdi i sl., kao i kod uzvika: oúvà.

Prema fotosnimku u Vajsa (tabl. XIX) i u Jagića (tabl. VII) mogao bi se možda nazrijeti znak akuta u nekadašnjoj akcenatskoj funkciji i u odlomku Ohridskog ev. u primjerima: věčřnyì, oučénikŷ, príde, pokaáníč, éi (poss. adj.), sřdřnyè. Ipak, zbog nedovoljne jasnoće fotosnimka, moramo ove primjere sa rezervom prihvatiti.

Nije isključeno da bi se jednom minucioznom analizom i drugih glagoljskih tekstova našli sporadički primjeri akcentovanih riječi, osobito u slavenskim pozajmicama iz grčkog jezika.

Prvobitni sistem akcenatskih znakova u slavenskom pismu vrlo brzo je izašao iz upotrebe baš iz razloga što se u to doba (IX-X v.) nije osjećala potreba za obilježavanjem akcenatskih razlika: akcenat je u slavenskim dijalektima uglavnom bio jednak. Stoga je sasvim prirodno da je sistem akcenatskih znakova bio napušten već negdje do reforme ćirilske azbuke, te tako nikada nije mogao prodrijeti u ćirilske tekstove izuzev možda nejasnih tragova, slučajno prenesenih iz glagoljskih predložaka.

Nisu bez interesa pojedini usamljeni primjeri pojave nadrednih znakova akcenatskog tipa u ćirilskim spomenicima staroslavenskog razdoblja, kao što su u liturgijskim uputama Ostromirova evanđelja i u Novgorodskim-Kuprijanovskim listićima: sílojŷ (instr. sg. fem.), rèçe (aor.), nýně (adv.), sí bolèznř, věste i sl., ali u posljednjima Polikarova-Verdeil obrazloženo vidi neume, a ne akcente.

Prisustvo sporadičnih akcenatskih znakova u najstarijim glagoljskim spomenicima, kao i starijih grčkih oblika spiritusa, treba da se pribroji kao novi značajni argumenat u korist prioriteta glagoljice kao azbučnog sistema bližeg svome grčkom izvoru nego ćirilica.

Snagom čitavog niza uvjerljivih činjenica hipoteza o primatu glagoljice uz izmjene i dopune koje su tokom vremena vršene među mnogobrojnim argumentima i dalje dominira u slavenskoj nauci dobivajući sve jaču dokaznu snagu.

Résumé

ENCORE UNE FOIS DE LA PRIMAUTE CHRONOLOGIQUE DE LA GLAGOLITE

Au cours d'une centaine d'années, depuis que Šafařík en 1857 avec une série des arguments persuasifs avait posé l'hypothèse que l'alphabet slave inventé par s. Cyrille était l'écriture glagolitique, cette théorie reste la plus vraisemblable et toujours féconde par rapport aux recherches linguistiques. Notre article est consacré au problème des consonnes mouillées dans la structure phonique du dialecte de s. Cyrille, que nous traitons sous la lumière de l'hypothèse mentionnée. Ce point du départ nous porte à commencer notre considération par une recapitulation abrégée de l'argumentation antérieure. La primauté de la glagolite repose sur les arguments suivants:

1) L'argument géographique de Šafařík: la Grande Moravie, région de la mission apostolique de s. Cyrille, de même que les contrées voisines, en particulier la Croatie, n'ont conservé que les monuments de l'écriture glagolitique.

2) Il existe des données historiques qui désignent l'écriture glagolitique comme l'alphabet de s. Cyrille: prêtre Upyr' Lihoj; »(glago)litica« de Constantin le Philosophe dans le chronographe russe du XV^e siècle; les données du »Skazanije« du moine Chrabr; les renseignements des contemporains qualifiant l'alphabet de Constantin comme une »nouveauauté«, ce qui ne pouvait pas être appliqué à l'écriture cyrillique qui n'était que le remaniement de l'onciale grecque.

3) La particularité des formes des lettres glagolitiques de même que tout le système graphique de cet alphabet (suivant E. Granstrem emprunté à la cryptographie byzantine) porte à croire à l'action spontanée d'un inventeur érudit et ingénieur, ce qui s'accorde avec la personne de Constantin, présentée par les sources.

4) La création du système numérique de la glagolite, qui correspond entièrement au système alphabétique de cette écriture, ne peut être considéré que le produit du même créateur, c'est à dire de s. Cyrille, tandis que le système numérique de la cyrillique ne présente que l'accommodation du système grec à l'alphabet slave.

5) La dépendance des nombreux manuscrits anciens cyrilliques des originaux glagolitiques plaide en faveur de la primordialité de l'écriture glagolitique.

6) Les textes glagolitiques en comparaison avec les textes cyrilliques montrent plusieurs traces d'un stade plus archaïque par rapport à la phonétique et morphologie, aussi bien qu'au style littéraire.

Dans les cadres du problème qui fait l'objet de notre étude, on pouvait distinguer quelques questions spéciales:

a) corrélation des consonnes dures et mouillées du vieux slave, dont les dernières pouvaient être indiquées à la base des voyelles voisines: e, ě, e, i, 'o, 'u,

b) r', l', n' comme les restes des consonnes avec la mouillure étymologique,

c) l'existence des lettres glagolitiques **М** et **Ѡ** correspondantes aux *tj, *dj

du slave commun, qui occupent de certaines places dans le système numérique de la glagolite, atteste leur présence primaire dans l'alphabet de s. Cyrille.

Le problème de la désignation des formes des lettres palatalisées avait joué aussi un certain rôle dans le procès de la transmission du système des

notes prosodiques grecques dans l'orthographe vieux slave. Le Missel de Kiev contient ce système tout entier: à côté du *titlo* les deux signes d'aspiration dans les formes grecques du IX^e siècle et les trois accents. C'était une adaptation créatrice du système grec qui tenait compte des phénomènes spéciaux de la prononciation slave: en particulier les signes d'aspiration étaient utilisés pour la désignation des consonnes mouillées. Quant au système des accents, il était garni d'un nouveau signe spécial ~ pour marquer le phénomène de la quantité des syllabes qui dans cette époque n'existait plus dans le grec. Le fait que ce système est conséquemment reflété dans le plus ancien monument glagolitique et n'est transplanté dans la cyrillique qu'en forme estropiée et essentiellement simplifiée doit être considéré comme un argument en faveur de la primauté génétique de la glagolite.

